

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

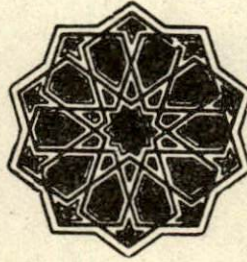

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrîzî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İran ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfikar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmecid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

RİVÂYET İLİMLERİNDE ESER KARİZMASI VE MÜSLİM'İN *EL-CÂMİU'S-SAHÎH'İ*

Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
A.Ü. İlahiyat Fak. Hadis Ar.Gör.

“Burada yazdıklarımıza bakan bazı kimseler, hakkımızda kötü şeyler düşünebilirler. Bizim, geçmiş alimlere tan etmeye, şeyhlerimizin ve geçmiş ulemanın ayıplarını ızhar etmeye kalkıştığımızı zannedebilirler. Bu nasıl mümkün olabilir? Adımız onların adı ile anılır. Biz onların nuru ile yolumuzu bulabiliriz... Bir kitap, yetmiş defa da gözden geçirilirse, yine içinde hata bulunabilir. Zirâ, Allah, kendi kitabı dışında tamamen sahih bir başka kitabın mevcudiyetini uygun görmemiştir.”

Hatib Bağdâdi (*el-Muvaddih* 1/5-6)

I. Eser Karizmalarının Oluşumu

İslam kültürü, ümmî bir toplumun yaşadığı coğrafyada doğmasına ve ümmî bir peygamber'e dayanmasına karşın bir kitap kültürüdür. **El-Kitab** olan kutsal eser, kitaba ve kitap sahibi olmaya ayrı bir önem atfetmiş, kitaba sahip olanlarla olmayanlar arasındaki derin farka zaman zaman işaret ederek bilgi ile kitap sahibi olma arasındaki zorunlu ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu durum insanlık tarihinde, sözlü-şifahi kültürden yazılı kültüre geçişte önemli bir dönem noktasını teşkil eder. En azından, **el-Kitab**'ın nazil olduğu coğrafya için, bu böyledir.

İslam kültürünün doğuşuna şahit olan ilk on yıllar, bu **el-Kitab**'ın vücut bulduğu yıllardır. Hz. Peygamber'in vefatını takip eden on yıllar ise, **el-Kitab**'ın yanında başka kitaplar da edinmenin meşru olup olmadığı noktasında bir kararsızlığın yaşandığı yıllardır. Öyle ki Peygamber'le ilgili kültürel mirasın yazılıp yazılmaması konusunda derin görüş ayrılıkları vardır¹. Hatta, ilk halife'nin bizzat kendi yazdığı rivâyetleri içeren

* Bu makale'nin hazırlanması sırasında, katkılarını esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. M. Hayri Kırbaoğlu'na, okuma inceliğini gösteren Arş. Gör. Hüseyin Hansu, Dr. Mehmet Görmez ve Dr. Bünyamin Erul'a; bazı bilgilere dikkatimizi çeken Doç. Dr. İ. Hakkı Ünal'a kalbi teşekkürlerimi sunuyorum.

1. Hatib Bağdâdi'nin *Takyidu'l-İlm* adlı eseri bu konudaki materyalleri içermektedir.

eserini, yine kendisinin yaktığı mervidir². Aynı minvalde bir tavır ikinci halifeye atfen de nakledilir. O, bir ay istihareden sonra ehl-i kitab'ın yaptıklarını hatırlar ve Allah'ın Kitabı'nın yanında bir başka kitabın daha bulunmasına gönlü razı olmaz ve bu işten vazgeçer³. Ancak, Hz. Peygamber'in ve ashabının yaşadıklarını çeşitli saiklerle muhafaza etme ve sonraki nesillere aktarma iştiyakıyla kimileri **Sahifeler** vücuda getirmekten geri durmaz⁴. Hicri birinci asrın son on yıllarına girildiğinde **tedvîn** dönemi çoktan başlamıştır. Hicri ikinci asır, *el-Kitab*'ın yanında onu açıkladığı düşünülen kitapların vücuda getirilmesinin kaçınılmaz olduğu bir dönem olarak başlamış ve hummalı tedvin faaliyetlerine sahne olmuştur. **Tasnif** dönemine girmek için çok beklemek gerekmemiştir. Ve *Câmi*'ler, *Muvatta*'lar yazılmaya başlanmış, İslam kültürünün iftiharla yadedeceği eserler bir bir vücut bulmuştur. Buna paralel olarak gelişen **şahıs karizmaları**, beraberinde **eserlerinin karizmalarını** da oluşturmaya başlamıştır. Şüphesiz, bu şahıs ve eser karizmalarının oluşmasında etken olan çok farklı sebeplerden sözedilebilir. Yazarlarının ilmi kapasitesi ve titizliği, dindarlığı, herhangi bir bölgenin yahut ekolün otoritesi olması bunlardan sadece birkaçıdır. Kısaca dinî, psikolojik ve sosyo-kültürel şartlar, şahıs ve eser karizmalarını oluşturmada önemli rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak, zaman içerisinde **İslamî kültürün klasikleri** de diyebileceğimiz bir dizi eser öne çıkmıştır. Klasikleşme süreci içerisinde, karizmaları pekiştirmenin önemli bir enstrümanı olan rü'ya, özellikle de Hz. Peygamber'in sahne aldığı rüyalar çoğalmaya başlamıştır. Mesela, İmam Malik (93-179) şöhretinin zirvesinde olduğu bir sırada, Leys(ö.h.175)de ondan geride değildir, hatta daha da ileridir. Hangisinin tercih edileceği konusunda Hz. Peygamber'in hakemliğine başvurmak en kolay olanıdır. Muhammed b. Rumh (?) Hz. Peygamber'i rüyasında görür ve;

'Ya Rasulallah Malik ve Leys ihtilaf ediyorlar, ne yapayım? diye sorar. Hz. Peygamber, Malik'in görüşüne uy, Malik'in, der.'⁵

Malik'in şahsî karizması için ortaya konulan bu tanıklık, çok geçmeden eserine de sirayet eder. Muhammed b. Ebi's-Serî el-Askalânî de Malik ve *Muvatta*'ı için rüya görenlerden birisidir:

"...Rasulullah'ı rüyamda gördüm; bana bir bilgi verin de onu sizden nakledeyim, dedim. Şöyle buyurdu: 'Ey İbn Serî! Malik'e bir hazine verdim, onu size taksim edecek. Haberinizi olsun ki, o hazine *el-Muvatta*'dır. Müslümanların icmasıyla Allah'ın Kitabı'ndan ve benim sünnetim'den sonra *Muvatta*'dakinden daha sahih hadis yoktur. Ona kulak ver istifade edersin...'⁶

2. Zehebî, *Tezkire*, I/5.

3. Hatîb, *Takyid*, s.49-52.

4. Bu konuda bkz. Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.30-161.

5. İbn Abdilber, *İntika*, s.38.

6. İbn Asâkir, *Keşfu'l-Muğatta fî Fazli'l-Muvatta*, (Dârakutnî'nin *Ahâdisu'l-Muvatta*'ı ile birlikte) s.44-46.

Şâfiî (150-204) Allah'ın Kitabına nisbetle, ondan sonra "yeryüzünde en sahih kitabın Malik'in *Muvatta*'ı olduğunu" ifade eder⁷.

Çok geçmeden Şâfiî de bu kabil karşılaştırmaların konusu olur. Ahmed b. Hanbel (156-241) mutlaka birilerinin re'yi yazılacaksa, bu kişinin Şâfiî olması gerektiğini söyler⁸. Rivâyete göre, aynı Ahmed b. Hanbel ne Süfyan (107-198)'in *Câmi*'ini ve ne de Malik'in *Muvatta*'ını bir şeye benzetmez. Ama *er-Risâle*'sini bidat olarak nitelemesine rağmen, Şâfiî'nin Mısır'da yazdığı eserlerini tavsiye etmekten kaçınmaz⁹. Şâfiî'nin eserleri o kadar vazgeçilmezdir ki, kimileri onlar olmadan cennete girmekten dahi imtina eder.

"Ebu Cafer el-Kirmânî, kıyamet'in koptuğunu görür rüyasında. Cennete gitmesi talimatı verilir kendisine. Koltuğunun altında Şâfiî'nin (Müzenî'nin Muhtasar'ı) kitabı vardır. Görevli melek Rıdvan; "onu bırak, öyle gir" der. Ebu Cafer; "Bu kitap olmadan girmem", der. Cenabı Hak nida eder ve kitapla birlikte girmesi için ona özel izin verir."¹⁰

Burada karizmanın referansı Hz. Peygamber'i de aşmış, Cenab'ı Hak'ka ulaşmıştır. Kimileri bir adamın Sünnet'e bağlılığının göstergesinin Ahmed b. Hanbel'i sevmek ve bir de Şâfiî'nin kitaplarını istinsah etmek olduğunu söyler¹¹. Şâfiî'nin ve eserlerinin karizmasının oluşumuna Hz. Peygamber'in katkısı, sadece rüya yoluyla değil, bizzat kendisinden nakledilen rivâyetler kanalıyla da olmuştur. Rivâyete göre Kureyş'e mensup bir alim yeryüzünü ilimle dolduracaktır. Kureyşli'nin önceliği vardır¹².

Bu iş Şâfiî'de de kalmamıştır. Muhammed b. İsmail el-Buhârî (194-256) rivâyet ilimlerinde eser karizmasının zirvesini ele geçirmekte gecikmemiştir. Necm b. Fudayl (?) Hz. Peygamberi rüyasında görmüştür. Şöyle diyor:

"Rasulullah'ı rüyamda gördüm. Adeta O yürüyordu da, Muhammed b. İsmail de onu takip ediyordu. Rasulü Allah her adımını kaldırdığında, O'nun ayağını kaldırdığı yere Muhammed b. İsmail basıyordu."¹³

Muvatta'yı rivayet edenlerden Ebu Musab ez-Zuhrî (ö.h.242) Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'den daha iyi bir fakih ve daha iyi bir hadisçi olduğunu söyleyince, kendisine, haddi aştığı hatırlatılır ama, o yine de

7. İbn Asâkir, a.g.e., s.52-54.
8. İbn Abdilber, *İntika*, s.76.
9. İbn Abdilber, a.g.e., (dipnot) s.77.
10. İbn Abdilber, a.g.e., s.88-89.
11. İbn Abdilber, a.g.e., s.89.
12. İbn Abdilber, a.g.e., s.83.
13. Zehebî, *Nubelâ*, XII/405.

Buhârî'nin en azından Malik çapında bir alim olduğunu söylemeden geçemez¹⁴. Ebu Amr Müstenîr b. Atik'a göre, Buhârî'nin diğer alimlere olan üstünlüğü, erkeklerin hatunlara üstünlüğü gibi bir şeydir. O yeryüzünde Allah'ın yürüyen âyetidir¹⁵. Elbetteki böyle birisi Şâfiî'nin ve eserlerinin karizmasını alt edecektir. İşte rüya. Fakih Ebu Zeyd Mervezî (?) görüyor ve anlatıyor:

"Rükn ile Makam arasında uyuyordum. Rasulü Allah (sa)'ı gördüm. Bana; "Ey Ebu Zeyd! Daha ne zamana kadar Şâfiî'nin kitabını okumaya devam edeceksin de, benim kitabımı okumayacaksın? Dedi. Ya Rasulallah! Senin kitabın ne ki? dedim, Muhammed b. İsmail'in *Câmi*'i, karşılığını verdi."¹⁶

Buhârî'nin eserinin karizması sonraları, daha başka unsurlarla da desteklenmiştir¹⁷.

Ona da rakip çıkmakta gecikmedi. Kimilerinin huzurunda bir çocuk gibi soru sorduğunu söylediği, ayaklarının altını öpebilmek için müsadelerini istirham ettiğini belirttiği Müslim b. Haccac (206-261) ve eseri¹⁸ Buhârî'ye rakip çıktı. Müslim'in hemşehrisi Nisaburlu Ebu Ali (ö.h.349):

"Gök kubbe altında, Müslim'in kitabından daha sahihi yoktur,"¹⁹

derken, herhalde Zehebî'nin iddia ettiği gibi, Buhârî'nin eserinden habersiz değildi. Bir başka hemşehrisi Nisaburlu zahid, Hâkim (ö.h.405)'in de hocası, Ebu'l-Velid Hassân b. Muhammed (ö.h.349)' ise, Müslim'in kitabını neden tercih ettiğini şöyle anlatıyor:

"Babam bana; 'ne üzerinde çalışıyorsun?' diye sordu. Buhârî'nin kitabına müstahrec yazıyorum, dedim. Bana; 'Müslim'in kitabını çalış, o daha bereketlidir, Buhârî'nin Kur'ân'ı okuyan kişinin telaffuzunun mahluk olduğu görüşünü savunduğu iddia edilir,' dedi."²⁰

Müslim'in eseri, o kadar çabuk kabul görmüş ve kendi karizmasını vücuda getirmeye başlamıştır ki, daha yazılması üzerinden çeyrek asır geçmeden Ahmed b. Seleme (ö.h.286) tarafından bir müstahreci kaleme alınmıştır. Dördüncü hicri asrın başından sonuna kadar yazılan müstahrec

14. Zehebî, a.g.e., XII/420.

15. Zehebî, a.g.e., XII/427.

16. Zehebî, a.g.e., XII/438. İbn Hacer, *Hedy*, s.490. Burada Buhârî ve eseri ile ilgili bol rüya örnekleri vardır.

17. Bu anlayışı kuvvetlendiren unsurlardan bir tanesi de, onun bela ve musibetlerin define vesile olduğu kanaatiyle sıkıntılı günlerde okunmasıdır. Bkz. Huseynî, Muhammed Isam, *Ithâfu'l-Kâri*, s.33-34. Ebu Muhammed b. Ebî Cemre (ö.h.695) *Behcetü'n-Nüfûs ve Gâyetuhâ* isimli Buhârî şerhinin yazarıdır. Huseynî, a.g.e., s.180-183.

18. Zehebî, *Nubelâ*, XIII/432.

19. Zehebî, *Nubelâ*, XII/576.

20. Zehebî, *Nubelâ*, XV/494.

adedi yarım düzineyi bulmuştur²¹. Bir kitap üzerinde bu kadar yoğunlaşılması, ona atfedilen önemin bir göstergesidir.

Ancak, bu iki eser'den biri diğerine mutlak üstünlük sağlayamamış ve her ikisi birden o malum karizma şablonunda birlikte ifadesini bulmuştur. Nesâî (ö.h.303):

“Ümmet, bu iki kitab'ın sahih olduğu ve onlardaki hadislerle amel etmenin vacib olduğu üzerinde icma etmiştir,” demiştir²².

Bu sıhhat ve icma iddiaları, hemen her asırda tekrarlanarak bugüne kadar gelmiştir. İşte hicri beşinci asırda Hakim Neysâburî (ö.h.405), Ebu İshak İsfereyînî (ö.h.418) ve İmamı'l-Harameyn Cuveynî (419-478)²³. Hicri altıncı asırda Kadı İyaz (ö.h.544)²⁴. Yedinci asırda İbn Salah (ö.h.643) ve Nevevî (ö.h.676)²⁵ Sekizinci asırda Hafız el-Alâî (ö.h.768)²⁶ Dokuzuncu asırdan sonra bunu tekrarlayanlar sayılamayacak kadar çoktur.

Klişe haline gelen bu ifade, o kadar sık tekrarlanmıştır ki, bunun pratik anlamı ve değeri üzerinde adeta hiç durulmamıştır. Hatta kültür tarihimizde bu yolda bazı beyan ve çalışmalar ya küçümsenerek, yahut ta zikri-

21. Bkz. Ebu Nuaym İsfahânî, *el-Müsnedü'l-Müstahrec ala Sahihi Müslim*, I-IV, (thk. K.Abdülazim), Tahkik edenin mukaddimesi, I/4-5, Beyrut, 1996.; İbn Salah, *Sıyâne*, s.88-90.; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s.19-21.
22. Nevevî, *Şerh*, I/14. (krş. Hatiboğlu, *Eleştiriler*, İsl.Arşt., X/1-3, s.4.) Nesâî'nin Buhârî'nin kitabını diğer kitaplardan daha sahih gördüğüne dair bir haber de Hatib Bağdâdî tarafından nakledilir. Bkz. Hatib Bağdâdî, *Tarih*, II/9.
23. Hâkim, *Medhal*, s.11.; Memduh, Mahmud Said, *Tenbihu'l-Müslim*, s.12. Ebu İshak el-İsfereyînî (ö.h.418)de: “Hadis alimleri, sahîhân'ın içerdiği haberlerin, hem *asıl* hem de *metinlerinin* sahih olduğunda, icma' etmişlerdir, diyor.” Bu çerçevede, Cuveynî (419-478)'ye atfedilen şu değerlendirme de hayli dikkat çekicidir: “Şayet bir insan, Buhârî ve Müslim'in kitaplarında Rasulüllah'ın sözlerinden sıhhatine hükmettiklerinin hepsinin sahih olduğuna dair, hanımını boşamak üzere yemin etse, bundan dolayı boşanma gerçekleşmediği gibi, yemininde de haniş olmaz. Çünkü müslümanlar bu ikisi üzerinde icma etmişlerdir.”
23. İbn Salah, *Sıyane*, s.86. Suyûtî, *Tedrib*, I/95. Buhârî ve Müslim hakkındaki icma iddiası için bkz. Çakın, Kamil, *Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci*, İsl.Arşt. X/1-3, s.100-109.
24. Kadı İyaz, *Meşâriku'l-Envâr*, I/5.
25. İbn Salah, *Ulûmu'l-Hadis*, s.18, 28.; *Seyâne*, s.117-118.; Suyûtî, *Tedrih*, I/68. (Krş. Hatiboğlu, a.g.m., s.4).
26. Memduh, Mahmud Said, *Tenbihu'l-Müslim*, s.12. Ebu Ali en-Neysâburî (277-349) de: Gök kubbenin altında, Müslim'in kitabından daha sahih hiçbir kitap yoktur,” diyor. Zehebî, bu kanaati doğru bulmayarak şöyle bir ilave yapar: “Herhalde Ebu Ali'ye Buhârî'nin Sahîh'i ulaşmamış olsa gerek.”

ne bile gerek duyulmayarak veya bir biçimde tevil edilerek nisyana terkedilmiştir. Bunun sonucu tabii olarak, adeta bu iki eserin karizması sorgulanamaz bir mevki kazanmıştır. Daha beşinci asırda doğunun hafızı sayılan, Hatîb Bağdâdî (ö.h.463) Buhârî'nin 203 adet vehmine tahsis ettiği *el-Muvaddih* isimli eserine başlarken şöyle demekten kendini alamamıştır:

“Burada yazdıklarımıza bakan bazı kimseler hakkımızda kötü şeyler düşünebilirler. Bizim geçmiş alimlere tan etmeye, şeyhlerimizin ve geçmiş ulemanın ayıplarını izhar etmeye kalkıştığımız zannedebilirler. Bu nasıl mümkün olabilir? Adımız onların adı ile anılır. Biz onların nuru ile yolumuzu bulabiliriz... Bir kitap, yetmiş defa da gözden geçirilse, yine içinde hata bulunabilir. Zira, Allah kendi kitabı dışında tamamen sahih bir başka kitabın mevcudiyetini uygun görmemiştir.”²⁷

Fakat, bugün artık efsânevi telakkilerle yetinmenin, ne ilmi ve ne de aktüel bir faydası sözkonusu değildir. Bu klişe tabirin, pratikte ne manaya geldiğini sormak ve cevabını aramak kaçınılmazdır. Elbetteki rivâyet tarihinde bazı eserler, çok titiz nakil yöntemleri uygulanarak vücuda getirilmişlerdir. Buhârî ve Müslim'in kitapları da, bunların başında gelmektedir. Bu iki eser ve diğerleri için görülen rüyalar, serdedilen mütalalar, tarih içerisinde gerçekten vücut bulmuş olabilir. Ancak, bunların hiçbirisi bu eserlerin **zâtî** ve **tarihî** değerini ifadede mutlak birer veri olarak alınmamalıdır. Hele hele genelleme yapılmak suretiyle bu eserlerde mevcut her bir rivâyetin mutlak bağlayıcılığı gibi bir sonucu çıkartmak, fıkıh ve hadis tarihini baştan sona inkar etmekle eş anlamlıdır. Biz, bu tetkikimizde Müslim b. Haccac'ın *el-Câmiu's-Sahîh*'ini, sadece bir fikir vermesi açısından; kaynakları, nüshaları, rivâyet tekniği ve muhtevaları açısından eleştiri konusu yapılmış bazı rivayetleri ile ele alacağız. Ve daha kapsamlı bir çalışmaya mukaddime teşkil edecek nitelikte incelemeye çalışacağız. Genellikle, klasik dönem alimlerimizin eleştiri konusu yaptığı haberlere yer verilecektir. Zaman zaman metinde ve dipnotta çağdaş bazı alimlerin görüşlerine atıfta bulunulacaktır. Bu arada Müslim'in kitabının üstün yönleri, Buhârî'nin eseriyle mukayesesi ve benzeri konulara ehline malum olduğunu düşünerek girmeyeceğiz²⁸.

II. Müslim b. Haccac ve Eseri

Ebu'l-Hasan Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (206-261/821-874) önde gelen hadis otoritelerindendir. Hicaz, Irak, Şam ve Mısır'a ilmi seyahatlar yapmıştır. Devrinin meşhur hadisçileri Yahya b. Yahya, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhveyh, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî gibi alimlerden hadis dinlemiştir. Bağdat'a pek çok kere gelmiş

27. Hatîb, *Muvaddih*, 1/5-6. (Krş. Çakın, a.g.m., s.105.)

28. Müslim'in kitabının meziyetleri ile ilgili olarak bkz. İbn Salah, *Seyâne*, s.65-71.

ve Bağdatlılar kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. Tirmizî kendisinden hadis rivâyet etmiştir²⁹.

Müslim'in gerek kendisi gerekse eseri hakkında çok şeyler söylenmiştir³⁰. Biz, örnek kabilinden birkaç nakille yetinmek istiyoruz.

Ahmed b. Seleme (ö.h.286/m.899);

"Ebu Zur'a ve Ebû Hatim'in sahih hadislerle vukufiyet bakımından Müslim b. El-Haccâc'ı, kendi asırlarındaki diğer hadis otoritelerine üstün tuttuklarını gördüm, demektedir."³¹

Ebu Amr b. Hamdân (?) da;

"Ebu Ukde'ye, Buhârî mi daha hafız Müslim mi, diye sordum. O, Muhammed de alim Müslim de dedi. Sorumu birkaç kez tekrarladım, bunun üzerine; Muhammed bazen Şamlılar konusunda hata yapar. Bunun sebebi ise, kendisinin Şamlıların kitaplarını alıp mütala etmesidir. Çoğu zaman, bir zatı künyesi ile kaydeder. Başka bir yerde de isimle zikreder ve onların iki ayrı şahıs olduklarını zanneder. Müslim ise, illel konusunda çok az hata yapar. O, Mûsned haberleri yazmış, Maktu' ve Mürsel'leri yazmamıştır, dedi."³²

Müslim'in hemşehrisi Mekkî b. Abdân (ö.h.325) da, onun kendi kitabı hakkında şu sözlerini naklediyor:

"Kitabımı Ebu Zur'a'ya arzettim. Onun illet olduğuna işaret ettiği herşeyi çıkardım. Sahih'tir, bir illeti yoktur dediklerini de kitabıma aldım. Şayet, yeryüzü ehli, ikiyüz sene hadis yazsalar, dönüp dolaşıp varacakları yer bu Mûsned olur."³³

Muhammed b. el-Masercisî (298-365) şöyle diyor:

"Müslim, bu eseri hepsini bizzat işittiğim üçyüzbin hadisten seçerek vücuda getirdim," dedi³⁴.

29. Zehebî, *Nubelâ*, XII/557-580.; İbn İmâd, *Şezerât*, II/144. Tirmizî, Şaban ayı'nın günlerinin sayılmasıyla ilgili Ebu Hureyre'den gelen bir haberi Müslim kanalıyla rivâyet eder. Bu Tirmizî'nin Müslim'den naklettiği tek haberdir. Tirmizî, 6, Sıyam, had.no:687. (III/71.)

30. Biyografi ve tarih kaynaklarımız çoğu zaman kişilerin karakter ve mizacına dair bilgiler içermiyor. Bu durum, Müslim için de geçerlidir. Ancak, bazı haberlerin satır alarından anlaşıldığına göre Müslim, sert tabiatlı ve müdahaneden uzak bir kişiliğe sahiptir. Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XII/564, 571-573. Keza Sahih'in mukaddimesinde bazı ilmi konularda kendisinden farklı düşünenler için sarfettiği ifadeler de, sert mizacının bir yansıması olmalıdır. Bkz. Müslim, *Mukaddime*, I/28-30.

31. Zehebî, *Nubelâ*, XII/563.

32. Hatib, *Tarih-i Bağdad*, XIII/100-104.; Zehebî, *Tezkire*, II/589.; *Nubelâ*, XII/565.

33. Zehebî, *Nubelâ*, XII/568.; Kannûcî, *el-Hitta*, s.198.

34. Zehebî, a.g.e., II/589. *Nubelâ*, XII/565.

Hafız el-Alâî (694-761)³⁵ ise, İslam ümmetinin Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerinde müsned olarak naklettikleri her haberin sahih olup, yeniden tetkiklerine gerek olmadığı konusunda ittifakları bulunduğunu ifade ediyor.³⁶

Aslında, eserindeki hadisler için **icma'** lafzını ilk defa Müslim'in kendisi kullanmıştır. O, Salat bölümünde Ebu Hüreyre (r.)'den gelen bir hadisi sahih olduğunu kabul ettiği halde niçin kitabına almadığı sorulunca;

"Bana göre sahih olan bütün haberleri bu kitaba almadım. buraya yalnızca **üzerinde icma** edilenleri aldım." demiştir.³⁷

Müslim'in bu iddiası pek isabetli bulunmamıştır. Kitabında sened ve metin bakımından tenkide uğrayan rivayetlerin varlığı bu iddiayı gölgelemiştir. Kimileri, buradaki icma'ın genel bir icma olmadığını, bununla yalnızca Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, Osman b. Ebî Şeybe ve Saîd b. Ebî Mansur el-Horasânî'nin icma'nın kastedildiğini söylemiştir. Ancak bu ihtimali de ortadan kaldıran örneklere rastlanılmaktadır.³⁸

Şah Veliyyullah ed-Dehlevî (1114-1176/1704-1762) ise bu konuda bir adım daha ileri gidiyor ve şöyle diyor:

"Sahihân'a gelince, bu ikisinin ihtiva ettikleri muttasıl, merfu haberlerin kesinlikle sahih olduğunda; iki kitabın musanniflerine kadar mütevatir olarak ulaştığında, onları küçümseyenin bidatçı ve müminlerden başkasının yoluna tabi olanlardan olduğunda ittifak etmişlerdir."³⁹

Bu kabil iltifatlar, kültür tarihimizin neredeyse ayırıcı vasfı halini almıştır. Çoğu zaman **eser karizmaları** vücuda getirmeye matuf bu çeşit beyanlara, hemen her eser ve müellifi ile ilgili olarak rastlamak mümkündür. Eserlerin gerçek değeri konusundaki anlayışı duygusal bir zemine kaydıran bu nevi beyanların, hangi psiko-sosyal ve kültürel atmosferin veya motivasyonun sonucu ortaya çıktığını araştırmak müstakil bir tetkik konusudur. Bunu başka bir zamana erteleyerek, şimdi Müslim'in eserinin **zati** ve **tarihî** değerini tespite imkan verecek bazı noktaları ele almak istiyoruz.

35. Alâî'nin Müslimle ilgili iki eseri vardır. Bunlar; *et-Tenbîhâtu'l-Mücmele ale'l-Mevâzu'l-Müşkile inde Malik ve'l-Buhârî ve Müslim ve el-Mie el-Muntekat min Sahîhi Müslim*. Bkz. Alâî, Salahuddîn, *Tahkiku'l-Murâd fi enne'n-nehye Taktazi el-Fesâh*, (thk. Selkînf, İbrahim Muhammed) s.137-138, Dîmeşk, 1982.

36. Memduh, a.g.e., s.12.

37. Müslim, 4, Salat, 16/63, had.no:404/I (I/304); Nevevî, *Şerh*, IV/122. Bkz. Cezâîrî, *Tevcih*, II/549-550.

38. Bkz. Cezâîrî, *Tevcih*, II/549-550.

39. Dehlevî, *Hucetü'llah el-Bâliğa*, I/134; Şebbîr Ahmed, *Fethu'l-Mülhim*, I/300.

III. Müslim'in Kaynakları

Rivâyet külliyyatımızla ilgili en önemli konulardan bir tanesi de, bu külliyyatın kaynakları meselesidir. Esasında rivâyetlerin kaynağı ve nakli konusu, öteden beri tam olarak netliğe kavuşturulamamış bir konudur. Haberlerin şifâhî mi, yoksa kitâbî mi nakledildiği noktasında farklı kanaat ve tercihler vardır. Elbetteki biz bu konunun detaylarına girecek değiliz. Ancak, özellikle asırlarca İslam kültürünün en muhtemel rivâyet külliyyatı kabul edilen eserlerin kaynaklarının da, tam olarak bir netliğe kavuşturulması zaruretinin altını çizmek istiyoruz. İsnad sistemi ve bu sistemde kullanılan **Haddesenâ**, **Ahberanâ** v.b. ifadeler, haberlerin şifahi olarak nakledildiği gibi yaygın bir kaniya yol açmıştır. Genellikle müslüman alimler, bunu bir meziyet telakki ederek savunmuşlar, hatta, Goldziher (1850-1921) başta olmak üzere, batılı bir takım araştırmacılar, bu şifâhî nakil geleneğini, İslam rivâyet sisteminin yumuşak karnı olarak görmüşler muteber ve meşhur hadis mecmualarının malzemelerinin şifahen toplandığını ima etmişlerdir⁴⁰. Diğer taraftan bazı müslüman araştırmacılar ise, rivâyetlerin en azından bir kısmının Hz. Peygamber'in sağlığında yazılmaya başladığını ve bunların artan oranda yazılarak nakledildiğini savunmuşlardır⁴¹. En azından hicri ikinci asrın ilk çeyreğinden sonra yazılı kaynaklardan yoğun bir biçimde yararlandığı ve bunun tasnif döneminde tabii bir nakil sistemi haline dönüştüğü anlaşılmaktadır.

İşte bu çerçevede Müslim'in kaynakları mevzusuna eğildiğimiz zaman, onun eserine dercettiği rivâyetlerin çok büyük bir kısmını yazılı kaynaklardan aldığı görülür⁴². Tespit edebildiğimiz kadarıyla Müslim'in

-
40. O'nun Müslim'in eserinden bahsederken şöyle dediği görülür: "...Bu eser de Müslüman dünyasında sahih ismiyle meşhurdur. Onu kendisinininkiyle aynı fakat başka şifâhî kaynaklara dayanan muhtevaya sahip Buhârî ile karşılaştıracak olursak..." Goldziher, *Hadis Tetkikleri*, böl.VIII/X. Goldziher'in bu konuda net bir fikre sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Onun bu konudaki çelişkili tutumuyla ilgili olarak bkz. Sezgin, *Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i*, *Türkiyat Mec.*, XII/116-117, İstanbul, 1955.
41. Bunlardan bir tanesi de Azamî'dir. *O İlk Devir Hadis Edebiyatı* isimli çalışmasında bu tezi savunmuştur. Özellikle rivâyet kipi olarak kullanılan *Haddesenâ*, *ahberanâ*, *an* ve benzeri ifadelerin, sadece şifâhî nakle delalet etmediğini, yazılı bir nüshadan kaydetirmek veya nakletmek manasına geldiğini de ifade etmiştir. Bkz. Azamî, a.g.e., s.265-272. Azamî'den çok daha önce batıda Sprenger, ülkemizde ise Fuat Sezgin, haberlerin yazılı olarak nakledildiğine dikkat çekmişlerdir. Hatta, Sezgin Buhârî üzerine yaptığı çalışmasında, bu eserin tamamen yazılı materyallerden vücuda getirildiğini ortaya koymuştur. Bkz. Sezgin, a.g.e., s.47.
42. Müslim'in sahihindeki hadislerin sayısı konusunda çok farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Müslim'in bir talebesi onda 12.000 haber bulunduğunu söylemiştir. Ancak, kendisi 4000 haberi içeren bu eseri Ebu Zür'a'ya arzettiğini belirtmektedir. Wensinck (1851-1939) 7581 rivâyet tespit etmektedir. Muhammed Fuad Abdülbâki ise, mükerrerler hariç 3033 rakam koymuştur. Bkz. *Seyâne*, s.101 (dipnot,2); *Hülî, Tarih*, s.65; Müslim, III/2323.

kendisinden bizzat nakilde bulunduğu râvi sayısı takriben yüzotuzbeştir⁴³. Fakat bu yüz otuzbeş isim içerisinde on veya onbeş isim, haberlerin büyük bir kısmının kaynağı olarak gözükmektedir. Şu tablo bu konuda bir fikir verecek mahiyettedir:

Ebu Bekir b. Ebî Şeybe	1540
Zuheyr b. Harb	1281
Muhammed b. Müsennâ	772
Kuteybe b. Said	668
Yahya b. Yahya et-Temîmî	612
Muhammed b. Abdullah b. Numeyr	573
Muhammed b. Beşşâr	460
Muhammed b. Râfi'	362
Muhammed b. Hatim b. Meymûn	300
Muhammed b. Yahya	216
Ali b. Hucr es-Sa'dî	188
Ubeydullah b. Muâz	167
Muhammed b. Rumh el-Muhâcir	161
Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe	135

Müslim'in, bu çizelgede yer alan ondört râvi'den aldığı toplam rivâyet miktarı 7435'tir. Elbetteki bu, kitapta yer alan haberlerin tamamının bu kimselerden alındığı manasına gelmemektedir. Müslim'in sistemi buna manidir. Müslim, rivâyet esnasında tahvil sistemini kullanmış, pekçok kaynağı ardarda sıraladıktan sonra, çoğu zaman birisinin metni ile ik-tifa etmiştir. Bu itibarla, bir senedde belki üçünün dördünün ismi birden zikredildiği halde, üç veya dört ayrı habermiş gibi tabloya yansımıştır. Ancak eserin bütününe bakıldığı zaman, böyle bir tabloya bile gerek kalmadan, rivâyetlerin yüzde sekseninin bu şahıslardan alındığı, kendiliğinden anlaşılır.

Tabloda ismi geçen zatları yakından icelediğimizde, hemen hepsinin eser sahibi oldukları görülür.

İşte **İbn Ebî Şeybe (ö.h.235)**. 1540 rivâyet ile adeta Müslim'in kitabının omurgasını vücuda getirmiştir. O'nun *el-Musannef* isimli eseri meş-hurdur ve bugün matbu olarak elimizdedir⁴⁴.

43. Zehebî, bu sayının 220 olduğunu belirtmekte ve bu râvilerin isimlerini kaydetmektedir. *Nubelâ*, XII/561. Bu râviler'den Müslim'in ne kadar rivâyet aldığını gösteren bir tablo makalenin sonunda [Ek.I]'de sunulmuştur.

44. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, (thk. Kemal Yusuf Hût) I-VII, Beyrut, 1989.

Keza, **Zuheyr b. Harb (160-234)**'ın da *el-Müsned*'i vardır. *Kitabu'l-İlm* adlı eseri ise tahkikli olarak neşredilmiştir⁴⁵.

Diğer râvî **Muhammed b. Müsennâ el-Anzî (167-252)**'ye gelince; onun da bir kitabı olduğu belirtilmektedir. Nesâî, Muhammed b. Müsenna'nın kitabında değişiklik yapmaktan kaçınmadığını söylerken, İbn Hıbban, onun sadece kitabından okuduğuna dikkat çekmiştir⁴⁶.

Kuteybe b. Said (150-240) de binlerce hadis yazmış ve bir kitap vücuda getirmiştir. Zehebî bir yerde sayılamıyacak kadar çok hadis yazdığını söylerken, başka bir yerde yüzbin hadis naklettiğini ifade ediyor. Kendisi de kitabından bahsederken, kitabındaki kırmızı işaretlerin Ahmed b. Hanbel'e yeşil işaretlerin ise, Yahya b. Main'e delalet ettiğini belirtiyor⁴⁷.

Yahya b. Yahya et-Temîmî (142-225) Malik'in *el-Muvatta* nüshalarını nakleden onaltı râviden birisidir. Müslim'deki rivâyetlerinin çoğu Malik'ten mervidir⁴⁸.

Muhammed b. Beşşar, Bundâr (167-252) kendi kitabı da dahil, çeşitli kitaplardan ezberler, öyle rivâyet edermiş⁴⁹.

-
45. Hayatı ve eserleri için bkz. Tuğ, Salih, *Zuheyrü'bnü Harb ve Kitabu'l-İlm Adlı Eseri*, s.14.
46. İbn Hacer, *Tehzib*, IX/427. Zehebî de onun için: "...(rivâyetleri) toplayıp tasnif etti ve çok miktarda yazdı" demektedir. Zehebî, *Nubelâ*, XII/124.
47. Zehebî, *Nubelâ*, XI/13-24. Kuteybe b. Said, Şeyhu'l-İslâm, Râviyetu'l-İslâm sıfatlarına layık görülmeyle beraber naklettiği bir hadis dolayısıyla eleştirilmekten de kurtulamamıştır. Seferde namazların cemi ile ilgili bir rivâyeti Leys b. Sa'd'tan nakletmiş fakat, bu haberi Leys'ten nakleden diğer bütün râvilerin, hilafına cemi takdim'den bahsetmiştir. Buhârî bunun Halid el-Medâinî'nin sokuşturması olduğunu söylemiş, Zehebî Leys'in telkin kabul eden birisi manasını taşıyacağını ifade ederek, itiraz etmiş ve kusurun Kuteybe'den kaynaklandığını, binlerce rivâyeti olan birisinin bir haberde hata yapmış olmasının da mazur görüleceğini söylemiştir. Hâkim de, bu haberin, sika râviler tarafından nakledilmesine karşın, sened ve metin olarak şaz olduğunu söylemiştir. Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XI/22-24; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII/360; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.71 (dipnot, 1).
48. O, Ahmed b. Hanbel'in, hadisine ters düştüğü için kendi rivâyet ettiği haberden sarfi nazar edip, Yahya b. Yahya'ya muhalif olan bir haberde hayır yoktur dediği birisidir. Bkz. Zehebî, a.g.e., X/515; İbn Hacer, *Tehzib*, XI/296-299.
49. Bu zat da Râviyetu'l-İslâm sıfatına layık görülmeyle beraber, şiddetli tenkitlere maruz kalmıştır. Ebu Davud, kendisinden ellibin hadis yazdığını söylüyor. Ama, iyi biri olmasa asla kendisinden yazmayacağını da ilave ediyor. Fellâs, onun Yahya'dan yalan rivâyette bulunduğunu söyler. İbn Hacer buna işaret etmektedir. Onun kendi tasnif etmediği, başkalarının tasnifi eserleri imkan bulsa çalmaktan kaçınmayacağı da söylenmiştir. Naklettiği bir haber için Ali b. el-Mediîni; bu yalandır, demiştir. İbn Main'in de onu zayıf bulduğu ifade edilmektedir. Bkz. Zehebî, *Nubelâ*, XII/144-148(52); İbn Hacer, *Hedy*, s.437; *Tehzib*, IX/70.

Muhammed b. Râfi' (ö.h.245), Zehebî, onun sayılamayacak kadar çok hadis dinlediğini, onları toplayıp tasnif ettiğini söylüyor. Müslim, onun kitabının sahih olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Muhammed b. Hatim b. Meymun (ö.h.236) İbn Sa'd, tefsire dair bir eserinin olduğunu kaydetmektedir.⁵¹

Muhammed b. Yahya (ö.h.243)'nin *Müsned* türü bir eseri olduğu söylenmektedir.⁵²

Ali b. Hucr es-Sa'dî (154-244) şairliği de bulunan Ali'nin pek çok eseri vardır. *Ahkâmu'l-Kur'ân* da bunlardan birisidir.⁵³

Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe (156-239)'nin pek çok eserinin olduğu kaydedilmektedir.⁵⁴

Müslim'in eserini yazılı kaynaklardan meydana getirdiğine dair önemli bir delil de bugün elimizde mevcut olan Ma'mer b. Raşid'in (ö.h.152) *el-Câmi*'i ile Hemmam b. Münebbih'in *sahife*'sidir.⁵⁵

Müslim'in kendi zamanına intikal eden daha başka hadis nüshalarından istifade ettiği de anlaşılmaktadır. Tenkide uğramış olmalarına rağmen

50. Zehebî, *Nubela*, XII/214-218 (74); İbn Hacer, *Tehzib*, IX/162.

51. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/359. İbn Main'in ona kezzab dediği nakledilmiştir. Zehebî buna itiraz etmektedir. Bkz. Zehebî, *Nubela*, XI/450-451 (106); İbn Hacer, *Tehzib*, IX/102.

52. Saduk kabul edilmekle beraber İbn Ebî Hatim babasından onun için, gaflet sahibi birisidir, yanında İbn Uveyne'ye nisbetle nakledilen uydurma bir haber gördüm, dediğini nakletmektedir. Bkz. Zehebî, *Nubela*, XII/96-97 (28); İbn Hacer, *Tehzib*, IX/518-520.

53. Zehebî, *Nubela*, XI/507-511(139); İbn Hacer, *Tehzib*, V/294.

54. Rivâyet ettiği bazı haberler dolayısıyla tenkide uğramaktan kurtulamamıştır. Ahmed b. Hanbel onun bazı haberleri için uydurma tabirini kullanmıştır. Bazı rivayetlerinin münker olduğu kaydedilmiştir. Otuz yalancının çıkmadan kıyametin kopmayacağına dair haber de bu kabildir. Zehebî, çok rivâyette bulunduğu için böyle durumlarda mazur görülmesi gerektiğini düşünmektedir. Kur'an âyetlerinde de en fazla tashifat yapanın o olduğu söylenmiştir. Bkz. Zehebî, *Nubela*, XI/151-154 (58); *Mizân*, III/35-38 (5518); İbn Hacer, *Tehzib*, VII/149-151.

55. Bu iki eser de bugün mevcuttur. Ma'mer'in eseri, Abdurrazzak'ın Musannef'ine ilave edilmiştir. Ayrıca müstakil yazmaları mevcuttur. Konuyla ilgili bir makalesinde seneler önce Fuat Sezgin bu yazmayı değerlendirmiştir. Orada eser ile Müslim arasındaki irtibata da değinmiş ve Müslim'in doğrudan bu kitaptan nakillerde bulunduğu örneklerini vermiştir. Bkz. Sezgin, *Hadis Musannefatının Menşei ve Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i*, Türkiyat Mecmuası, XII/115-134, İstanbul, 1955; Aynı şekilde Hemmam'ın eserinin de muhtelif neşirleri, tercemeleri yapılmıştır. Tahkikli bir neşirini yapan Rifat Fevzi, burada aynı senedle Müslim'in bu eserden yaptığı nakilleri tek tek göstermiştir. Bkz., Rifat Fevzi, *Sahifetu Hemmam b. Münebbih*, I. bsk., Kahire, 1985.

men; Ebu'-Zubeyr'in Cabir'den, Süheyl'in babası'ndan, Alâ b. Abdurrahman'ın babası'ndan ve Hammad b. Seleme'nin Sabit'ten naklettikleri rivâyetleri içeren nüshaların çoğunu eserine dercetmiştir.⁵⁶

Müslim'in kaynakları ile ilgili bir diğer husus da, onun senedlerde takip ettiği tahvil ve telifik yöntemidir. Malum olduğu üzere o, isnadda birden fazla kaynağı zikreder ve haberin lafzı kime ait ise ona atıfta bulunarak rivayeti kaydeder. Bazen de isnadı verir ve metnin aynı olduğunu belirten tabirler kullanır. Kimilerince bu durum Müslim'in bir üstünlüğü olarak kaydedilmiştir⁵⁷. Ancak her zaman bu telifik ve tahvil yönteminin bir meziyet olmadığını gösteren örnekler de yok değildir.⁵⁸ Nitekim Irâkî (ö.h.806) bir haberde bunu farketmiş ve rivâyetleri karşılaştırdıktan sonra, Müslim'in bu tutumuyla ilgili olarak şöyle demekten kendini alamamıştır:

"Buna göre, Müslim'in burada yaptığı iyi bir şey değil. Çünkü bir hadis başka birine atıfta bulunmuştur. Halbuki hadis ona lafzen muhaliftir..."⁵⁹

Şu halde Müslim, kaynakları kullanımı bakımından da tenkide uğramıştır.

Bütün bunların pratik anlamı şudur: Klasik rivâyet kaynaklarımız, özellikle hicri üçüncü asra ait olan mutemet koleksiyonlar, daha önceki

56. Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I/69.; Krş. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.54-55. Sezgin, Suyûtî'nin İbn Hacer'e atfen kullandığı bir ifadesinden hareketle Müslim'in Buhârî'den nakillerde bulunduğunu, fakat başka raviler gösterdiğini ileri sürmektedir:

"...Mezkur tabiri ihtiva eden enteresan misallerden biri de, Müslim'in Buhârî'den aldığı manasına *Ve enne Müslimen tilmîzuhû ve hırrıcuuhû* ifadesi teşkil eder. Bununla *el-Câmiu's-Sahîh*'inde, Buhârî'den hiç hadis nakletmediğini bildikleri Müslim'in hakikatte başka raviler gösterdikleri halde, hadisleri bazan Buhârî'nin kitabından çıkardığını ifade ediyorlardı..." Sezgin, a.g.e., s.55.

Kanaatimizce bu değerlendirmeye ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Müslim'in eserini Buhârî ile karşılaşmadan önce yazmış olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Ahmed b. Seleme'nin söyledikleri esas alınacak olursa, Müslim'in kitabını h.135 ilâ 150 seneleri arasında tamamladığı görülür. Halbuki, O'nun Buhârî ile karşılaşması h.150 senesinden sonradır. Çünkü Buhârî Neysâbur'a iki kere gelmiştir. Birincisi h.209 senesinde ki Müslim o vakit küçük bir çocuktur, ikincisi de h.150 senesindedir. Bu gelişinde orada beş sene kadar kalmıştır. Ve işte bu zaman zarfında Müslim onunla tanışmış ve derslerine devam etmiştir. Ama bu vakitte kendisi zaten eserini tamamlamış bulunmaktadır. Bu nedenle de Buhârî'nin eserinden alıp başka kaynaklar göstermesi gibi bir durum en azından tarihen mümkün görünmemektedir. Bkz. Ebu Gudde, *el-Mukaza*, c-Tetimmetu's-Sâlise, s.115-140.

Müslim'in yazılı nüshalardan *Süheyl an Ebîhi* senediyle aktarılan Süheyl b. Ebî Salih nüshası üzerinde Azamî geniş olarak durmuştur. Nüshayı tahkik ederek *İlk Devir Hadis Edebiyatı*'nın sonuna ilave etmiştir. Azamî, a.g.e., s.243-248 ve Ekler, 13-108.

57. Bkz. Cezâirî, *Tevcih*, II/709.

58. Bkz. Müslim, 4, Salat, 13/52/2 (I/300)'deki Enes hadisi bunun örneğidir.

59. Irâkî, *Takyîd*, s.101.

yazılı külliyattan rivâyetler seçilmek suretiyle vücuda getirilmişlerdir. Bugün, bu eserin **zâtî kıymetlerini** tespit etmek için, herşeyden evvel, kendi kaynakları ile mukayeseli tetkiklerinin yapılması kaçınılmazdır. **Şifâhî rivâyet döneminin sakıncaları saklı kalmak koşuluyla** erken döneme ait kaynakların zati ve tarihi değerini tespit için böyle bir çalışma zorunludur. **Eser karizmaları'nın** aşılması da buna bağlıdır. Eğer, bir eserdeki haberlerin büyük çoğunluğunu ihtiva eden erken kaynakları mevcutsa, bu kaynakların değer itibariyle ondan daha aşağı olmaması icab eder. Müslim'in eseri özelinde, onun zati kıymetine dair söylenenlerin ilmi mütalalar olup olmadığı yargısı, kaynaklarıyla mukayeseli bir tetkikinin sonucuna bırakılmalıdır.

IV-Sahîh'in Nüshaları Üzerine

Müslim'in rivâyetleri, kimlerden ve hangi kaynaklardan naklettiği kadar, eserini kendisinden kimlerin, nasıl naklettiği de önemlidir. Müslim'in nüshalarıyla ilgili olarak Kadı İyaz (ö.h.544)'dan sonra⁶⁰, açıklayıcı bilgiyi İbn Salah (ö.h.643) vermiştir⁶¹. Nevevî de (631-676) bu konuda en fazla kendisine müracat edilen şahıstır.⁶²

Bu kaynaklardan anlaşıldığına göre eser, Müslim'den iki râvi kanalıyla nakledilmiştir. Bunlar **Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. Süfyan** (ö.h.308) ve **Ebu Muhammed Ahmed b. Kalânisi**'dir⁶³. Nüshaların rivâyet çizelgesi [Ek: II]'de sunulmuştur.

İbn Süfyan rivâyeti doğu'da, **Kalânisi** versiyonu ise mağrib'te şöret bulmuştur. Müslim nüshalarının, daha sonraki nesillere, **muttasıl** bir senedle intikal edip etmediği konusu tartışmalıdır. En azından bazı kısımlarının **sema olmaksızın vicâde** veya **icâzet** tarikiyle nakledildiği bilinmektedir⁶⁴. İbn Salah, İbn Süfyan (ö.h.308)'ın Müslim'den işittiğini tasrih etmeksizin (an) sigasıyla naklettiği bölümleri kaydetmekte, buraların **vicâde** veya **icâzet**'le alındığı üzerinde durmaktadır. Yaklaşık olarak 485 ayrı rivâyeti içeren bir kısım, İbrahim tarafından Müslim'den işitilmeksizin **vicadeyle** nakledilmiştir⁶⁵. Bu durum, eserin naklinde bir kopukluğu

60. Kadı İyaz, *Meşâriku'l-Envâr ala Sihâhi'l-Âsâr*, I/10-11.

61. İbn Salah, *Sıyâne*, s.106-112.

62. James Robson Müslim'in nüshalarıyla ilgili tetkikinde iki kaynaktan daha yararlandığını zikreder. Bunlar; Ebu Bekir b. Hayr (502-575)'ın Fihrist, s.98-102'i ve Muhammed b. İbrahim Salâhî'nin *Kitabu'l-İmtâd ve'l-İntifa*'sıdır. Bkz. *Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyesi* (çev. Talat Koçyiğit) A.Ü.İ.F.D., IV/8, 1955.

63. Kadı İyaz, a.g.e., I/10; İbn salah, *Sıyâne*, s.106; Robson, a.g.m., s.10.

64. İbn Salah, *Sıyâne*, s.114.

65. İbn Salah, a.g.e., s.114-117. Bu yerler için bkz. Müslim, 15, Hac, 318-425 (II/946-978); Müslim, 25, Vasıyyet, I'den 28, Kasame, 6'ya kadar (II/1249, 1294); Müslim, 33, İmare, 43'den 34, Sayd, 8'e kadar (II/1471-1532), Zehebî de O'nun sahih'i eksik olarak işittiğine ve o kısımları vicade ile naklettiğine işaret eder. *Nubelâ*, XIV/311 (203).

ifade ettiğinden İbn Salah, bu kabil eserlerin naklinde muttasıl bir senedin olması gerekmediğini bile söylemiştir⁶⁶.

Kitabı, İbn Süfyan'dan **Culûdî** ve **Kisâî** nakletmiştir⁶⁷. İbn Salah, Culûdî'nin vefatıyla birlikte Müslim'in kitabının semanın son bulduğu, İbn Süfyan ve başkalarından nakleden onun dışındaki bütün râvilerin mutemet kimseler olmadığını belirtmektedir⁶⁸. Bunlardan özellikle **Kisâî** ile ilgili olarak söylenenler ilginçtir. Nevevî'nin, Sahihi, Culûdî dışında İbn Süfyan'dan rivâyet ettiğini söyleyenlerin hiçbirisi itimada şayan değildir, demesi bir yana, **Kisâî**'nin zayıf bir râvi olup olmadığı da bir yana, onun sahihi alışıyla ilgili olarak nakledilen anekdot bir hayli çarpıcıdır. Sem'ânî'nin **Kisâî**'den naklettiğine göre, babası **Kisâî**'yi Müslim'in Sahih'ini kendisinden dinlemesi için İbn Süfyan'a götürmüş, fakat o **çok küçük** olduğundan kitab'ı dinlerken uyuyakalmıştır⁶⁹. Zehebî (ö.h.748) de **Kisâî** versiyonunun zayıf bir isnad olduğunu söylemektedir⁷⁰.

Müslim'in diğer râvisi **Ebu Muhammed b. Hüseyin b. Muğire el-Kalânîsi**'dir. O, Aşkar'a, o da, İbn Mahân (ö.h.387)'a nakletmiş ve ondan yayılmıştır⁷¹.

Nüshaların bütün râvileri ile ilgili detaylara girmek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Ancak, bu konuyu müstakil bir tetkik mevzu yapan Robson'un da dikkat çektiği şu noktalara temas etmeden geçemeyeceğiz.

Nevevî'nin şeyhi **Ebu İshak** (ö.h.664), Sahih'i aldığı **Mansur** (522-608)'dan 56 sene sonra ölmüştür. **Mansur** sahihi almış olduğu cediti öldüğü zaman **sekiz yaşındadır**. **Ferevî** (441-530) **yedi yaşında** iken (448) şeyhi **Farisî**'den almıştır. **Farisî** (353-448)'de, oniki yaşında iken (365)'de **Culûdî** (ö.h.368-9)'den almıştır.

Kisâî ve **Culûdî** versiyonlarında yer alan **Ebu Muhammed b. Attab**, Sahihi **dört yaşında**, **Mekkî**'den; **üç yaşında** iken de **Şantacalı**'den nakletmiştir.

Ferevî'nin râvilerinden birisi de **Harastânî**'dir. Ve **Ferevî**'nin vefatında **on yaşındadır**.

66. İbn Salah, a.g.e., s.117.

67. Robson, a.g.m., s.11-14.

68. İbn Salah, *Sıryane*, s.108.

69. Robson, a.g.m., s.14.

70. Hakim şöyle diyor: "Sahih'i kendi hattıyla yeni bir kitaptan nakletti. Buna itiraz ettim, beni azarladı. Ben de: asıl nüshayı getirsen ve hadisi doğru bir şekilde bana nakletsen ya? dedim, bunun üzerine bana: "Babam beni, kitabı işitem için fakih İbn Süfyan'ın meclisine götürdü. Fakat işittiğim nüshayı bulamadım." Culûdî bana dedi ki: "Baba'nın seni işitem için meclise getirdiğini gördüm, sen çok küçük olduğun için uyuyordun. Sen, Sahih'i benim nüshamdan yaz, istifade edersen," Zehebî, *Nubelâ*, XVI/465(339).

71. Robson, a.g.m., s. 15-16.

İbn Mâhân'ın rivâyetini Münzir'den nakleden Ebu Bekir Abdülba-ki ise, Münzir'in vefatında yedi yaşındadır.⁷²

Böylece Müslim'in Sahihi'nin pek çok versiyonunda bazı bölümlerin icazet veya vicâde ile nakledilmesinin yanında, çok önemli bazı nüshalarının da adeta bülüğ çağına ermemiş çocuklar tarafından nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun yol açtığı sakıncalar özel bir inceleme konusudur. Biz, fikir vermesi bakımından küçük bir örneği burada kaydetmek istiyoruz.

Nâsîh'in ifadesi rivâyet metni oluyor:

Müslim'in İman bölümünde yer alan bir hadis, rivâyet kaynaklarına müstensihlerin tasarruflarının nasıl sızdığını ve haberin aslî metni haline gelebildiğini gösteren bir örnektir. Metin şöyledir:

بِحَيْثُ مَنَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَنْ كَذَا وَكَذَا انْظُرْ اِي ذَلِكِ فَوْقَ النَّاسِ

"Bizler kıyamet gününde filan yerden ve filan yerden geleceğiz. Bak (yani bu insanların üstündedir).."⁷³

Ahmed Davudoğlu metni bu şekilde terceme etmiştir⁷⁴. Fakat ne metinden ve ne de tercemeden ne denilmek istendiğini anlamak mümkün değildir. Çünkü ifade hiçbirşeye benzememektedir. Kadı İyaz (ö.h.544) bununla ilgili olarak şöyle diyor:

"Bütün nüshalarda bu böyledir. Müslim'in bazı lafızlarını araştırmayı gerektirecek, büyük değişiklikler mevcuttur. Daha sonrakiler bunun içerisinden çıkamamış ve müşkil duruma işaret etmek maksadıyla iki kelime arasına "bak" manasına gelen "unzur" kelimesini yazmıştır. Bu da hadisin kendisinden zannedilmiştir."⁷⁵

Davudoğlu, kaynak vermeden Kadı İyaz (ö.h.544)'ın bir başka izahını daha nakleder:

"Bütün bunlar gösteriyor ki, hadis değiştirilmiştir. Ravi, ya bu "kûm" ve "tel" kelimelerini anlayamamış; yahut silmişse onların yerine "şöyle böyle" kelimelerini koymuş sonra yukarısını göstererek "bu insanların üzerinde olacak" diye tefsirde bulunmaya çalışmış, üzerine de tenbih için "bak" kelimesini yazmıştır. Ondan sonra hadisi istinsah edenler ravinin tefsirini de tenbihini de hadisin metninden zannederek her ne buldularsa onu bu hadisten diye nakletmişler ve hadis şu gördüğün şekli almıştır."⁷⁶

72. Robson, a.g.m., s.18. Buna benzer bir durum da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i için söz konusudur. Bkz. Cezerî, Muhammed b. Yusuf, *Kitabu'l-Mis'adi'l-Ahmed*, s.44 (dipnot).

73. Müslim, I, İman, 84/316, had.no:191 (I/177). Aynı rivâyet'in Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'teki versiyonu için bkz. *Müsned*, III/345.

74. Davudoğlu, a.g.e., II/188.

75. Kadı İyaz, *Meşârik*, I/338.

76. Davudoğlu, a.g.e., II/190.

Bunun tashif, tağyir ve lafızlarda bir karışıklık olduğunda gelmiş geçmiş alimler ittifak etmişlerdir. Abdülhak da *el-Cem'u beyne's-Sahîhayn*'da buna işaret etmiştir.⁷⁷

Bu küçük örnek de göstermektedir ki, haberleri nakleden râvilerin tasarrufları kadar, kitapları istinsah edenlerin tasarrufları da rivâyet kaynaklarımızdaki haberlerin aslına nüfuz etmiş gözükmektedir. Kadı İyaz'ın nüsha farklılıklarından kaynaklanan metin farklılıklarını ele aldığı *Meşarîku'l-Envâr*'ı, bunların ne oranda olduğuna dair yaklaşık bir fikir verecek mahiyettedir.⁷⁸

II

I. Müslim'in Eserine Rivâyet Tekniği Açısından Yöneltilen Eleştiriler

Burada, eleştirileri tek tek ele alıp incelemekten ziyade, tenkit yöneltten zatlar kronolojik olarak sıralanacaktır. Bu arada gerekli nakil ve izahlar verilecektir. Böylece tenkitlerin tarihi gelişimi de gösterilmiş olacaktır.

Tenkitlelerin kronolojik olarak sıralamasına geçmeden evvel, daha Müslim'in kitabı yazılmadan önce, Ahmed b. Hanbel (ö.h.241) gibi bir büyük hadis otoritesinin, daha sonra Müslim'in kitabında yer alacak bir haber hakkındaki kanaatini kaydetmek istiyoruz. Bu haber, Ebu Râfi' kanalıyla İbn Mes'ud'dan Hz. Peygamber'e nisbet edilerek gelen bir haberdir.⁷⁹ Ebu Davud es-Sicistânî'nin "*Mesail an Ahmed*" isimli eserinde naklettiğine göre, Ahmed b. Hanbel bu haberi, reddetmiş ve bunun İbn Mesud'un sözlerine benzemediğini söylemiştir. Buna mukabil Hz. Peygamber'in sabrı tavsiye eden bir hadisini zikretmiştir. Haber'in senedinde yer alan Haris b. Fudayl el-Hatmî'nin de mahfuzu'l-hadîs olmadığını belirtmiştir.⁸⁰

77. Müslim, *Sahih*, 1/77 (dipnot). Bu kabil müstensih tasarruflarına bir örnekte Müslim, 1, İman, 72/249, had.no:158 (I/138)'de imanın fayda vermeyeceği zamana ilişkin Ebu Hureyre (r.)'den gelen haberdir. Haberde, güneş batıda doğduğu deccal zuhur ettiği ve dâbbetularz çıktığı vakit, kişinin imanının kendisine fayda vermeyeceği ifade edilmektedir. Burada geçen 'Deccal- ' kelimesi, daha erken kaynak olan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde (II/445-6) sened aynı olmasına karşın 'Duhân- ' şeklinde yer almaktadır. Gerçi İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde (VII/506 no: 37592) de 'deccâl' şeklindedir. Sened de aynıdır. Burada nasih tasarrufu bulunduğu açıktır. Bkz. Çelebi, İlyas, *İtikadi Açudan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s.71.

78. Fuat Sezgin'in, Kadı İyaz'ın bu eseriyle ilgili değerlendirmesi için bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.192.

79. Müslim, 1, İman, 20/80, had.no:50, (I/69-70). Burada iki versiyonu nakledilen haberler arasında da bazı lafız farklılıkları vardır. Haberde Peygamber'in sünnetinden ve emirlerinden yüz çevirenlere karşı el, dil ve kalp ile cihad edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bazı versiyonlarında haber, Ebu Râfi' kanalıyla doğrudan Hz. Peygamber'den nakledilmektedir. Bkz. Davudoğlu, a.g.e., 1/287.

80. İbn Salah, *Sıryane*, s.209. İbn Salah, râvi Haris'e yönelik herhangi bir cerh'e rastlamadığını kaydeder.

a. Ebu Zur'a er-Râzî (ö.h.264)

Müslim'in eseri çeşitli açılardan eleştiri konusu yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı rivâyet tekniği ile alakalıdır. Sahîh'te yer alan bazı rivayetlerin senedleri ve râvileri kimi hadis otoritelerince tenkit edilmiştir. Özellikle **es-Sahîh** ismi ile eser yazanlara, bu çerçevede Müslim'e itiraz edenlerden birisi, Müslim'in çağdaşı Ebu Zur'a er-Râzî (ö.h.264)'dir⁸¹. O, böyle bir isimle kendi zamanında eser yazılmasını erken ve sakıncalı bulmuş, bu kabil isimlerle eser yazanların asıl amacının kendilerine paye edinmek olduğunu söylemiştir:

".. Bunlar, vaktinden önce, öne geçmek isteyen bir gürühtür. Bunu temin için, kendisiyle öncülüğü elde edebilecek birşeyler yapmışlar, kendilerine bu alanda riyaset kazandırsın diye, daha evvel emsali görülmeyen eserler telif etmişlerdir. (Râvi diyor ki): Birgün adamın birisi, Ebu Zur'a'ya Müslim'in Sahîh'ini getirdi. Ben de oradaydım Ebu Zur'a kitabı incelemeye başladı. Bu arada *Esbat b. Nasr*'dan rivâyet edilen bir hadis gördü. Ve bana: "**Kitabına Esbat b. Nasr'ı dahil eden (bu adamın eseri) sahih addedilemez,**" dedi. Biraz sonra kitapta, *Kutn b. Nuseyr*'e rastladı. Ve yine bana dönerek: "Bu öncekinden de daha fena, dedi ve *Kutn*, Sabit'ten mevzul olarak rivâyet ettiği hadisleri, Enes'e isnad etmiştir, diye de ilave etti. Daha sonra incelemesine devam ederek; "Sahih'inde *Ahmed b. İsa el-Misri*'den rivâyette bulunuyor!/? Diye ekledi. Sonra da: Mısırlıların *Ahmed b. İsa*'dan şikâyet ettikleri kadar, hiç kimseden şikâyetçi olduklarını görmedim, dedi". Ebu Zur'a bu arada eliyle diline işaret ederek, sanki, yalancılığında şikâyet ediyorlar, demek istiyordu- Devamla: "Şu kimselerden rivâyette bulunuyor da, Muhammed b. Aclân ve benzerlerini terk ediyor. **Bidat sahibi kimselere yol açıp, kendilerine bir hadisle delil getirildiği vakit, bu es-Sahîh'te yok ki, demelerine imkan veriyor, dedi.**" Baktım ki, bu kitabı yazanı eleştiriordun..."⁸²

Görüldüğü gibi çok erken denebilecek devirde, daha yazılması aşamasında eser, ismi ve bir takım râvileri sebebiyle tenkide uğramaktan kurtulamamıştır.

b. Dârakutnî (305-385/917-995)

Müslim'in eserine müstakil bir kitap yazmak suretiyle, rivâyet tekniği açısından eleştiri getirenlerden birisi de, Ebu Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mesud ed-Dârakutnî'dir⁸³. Dârakutnî'nin Buhârî ve Müslim'in her ikisine birden yönelttiği tenkitlerini içeren eserinin adı, "*el-İstidrâkât ve't-Tetebbu'ale'l-Buhârî ve Müslim*"dir. Bıkâf'nin "*en-Nüketü'l-Vefiyye*"de işaret ettiği üzere, Dârakutnî, iki sahih eserde toplam ikiyüzon hadisi zayıf bulmuştur. Bunlardan yüz'ü yalnız Müslim'de, Seksen tanesi yalnız Buhârî'de, otuz tanesi ise müştereken her ikisinde tahrir edilmiş haberlerdir. Bıkâf, Dârakutnî'den başka kimselerin de, onun zayıf

81. İbn Abdilhâdî, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis*, II/246 (548).

82. Zehebî, *Nubelâ*, XII/571; Hazimî, *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse*, (thk. Kevserî), s.73.

83. İbn Kunfuz, *Vefeyât*, s.220.

olduğuna hükmettiği hadisler dışında, bazı haberlerin zayıf olduğunu belirttiklerini, söylemiştir.⁸⁴

Ancak, Nevevî (ö.h.676), Dârakutnî ve benzerlerinin tenkitlerinin, her iki imamın eserlerini yazarken esas ittihaz ettikleri prensiplere uygun düşmeyen, bu nedenle de sahih'in en üst derecesine ulaşamayan hadislere yönelik olduğunu iddia etmektedir.⁸⁵ Son devir hadisçilerinden A.Muhammed Şakir de aynı noktayı vurgulamaktadır.⁸⁶

Diğer taraftan, Dârakutnî'nin eleştirilerine İbn Hacer (ö.h.852) Buhârî şerhi'nin mukaddimesi'nde kendi zaviyesinden bazı cevaplar vermiştir.⁸⁷

c. Ebu Mesud İbrahim b. Muhammed b. Adî ed-Dımaşkî (ö.h.401/ m.1010)

Müslim'e tenkit yöneltenlerden bir diğeri de Ebu Mesud ed-Dımaşkî'dir.⁸⁸ "*Kitabu'l-Atraf ale's-Sahhihayn*" isimli eserinde Müslim'in bazı hadislerini tenkit etmiştir.⁸⁹

d. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali el-Endelüsî (383-458)

Mağribin büyük hadis hafızı İbn Hazm da bütün takdir ifadelerine karşın zaman zaman Müslim hadislerini eleştirmektedir. Onun bu konudaki listesi bir hayli kabarıktır. Bunları bütün ayrıntılarıyla tetkik etmek müstakil bir inceleme konusudur. Ancak, kısaca ifade etmek gerekirse, İbn Hazm Müslim hadislerini üç yönden tenkide tabi tutmuştur.⁹⁰

1. Sened ve metin yönünden: Bunun örneği Ebu Süfyan ile ilgili, meşhur rivâyet, ki İkrime b. Ammar tarafından nakledilmiştir. Ebu

84. Sanânî, *Tavzihu'l-Efkâr*, I/128. Darakutnî'nin Müslim'e yönelttiği eleştirileri cevaplamak üzere Ebu Mesud ed-Dımaşkî (ö.h.401/m.1010) "*Cevâbü Ebî Mesud Muhammed b. İbrahim b. Ubeyd ed-Dımaşkî amma beyyene fihi galata Ebi'l-Huseyn Müslim b. Haccac*" isimli bir eser kaleme almıştır. Darakutnî'nin tenkitlerini Rabî' b. Hâdi Umeyr el-Medhalî bir master tezine konu yapmıştır. Tezin adı, *Beyne'l-İmâmeyn Müslim ve'd-Dârakutnî*'dir. (Ümmü'l-Kura Ü. 1396/1976). Bkz. Kademir, M. Yaşar, *Sahihayne Yöneltilen Tenkitlerin Değeri*, Sünnet'in Dindeki Yeri, s.341, 371.

85. İbn Hacer, *Hedy*, s.344.

86. Şakir, A. Muhammed, *el-Bâisu'l-Hasîs*, s.35.

87. İbn Hacer, *Hedy*, s.344-380.

88. Zehebî, a.g.e., III/1068; İbn İmâd, a.g.e., III/157.

89. İbn Hacer, a.g.e., s.344.

90. İbn Hazım'ın tenkitlerine dair örnekleri merhum ilim adamı Selman Başaran '*İbn Hazm'n Kütüb-ü Sitteye Bakışı*' isimli makalesinde bir araya getirmiştir. Bkz. A.g.m., İsl.Arş.II/6, 1988, s.13/17.

Süfyân'ın Hz. Peygamber'den istediği üç şeyle alakalıdır⁹¹. Bunun üzerinde ilerde ayrıca durulacaktır. Ancak İbn Hazm'ın bu haber münasebetiyle serdettiği mütala görmezden gelinecek gibi değildir. Şöyle diyor:

"Bu haberi İkrime b. Ammar mutlaka ya kendisi uydurdu, ya da bu haberi uydurmuş olan bir yalancıdan aldı da, o yalancı ravinin adını gizleyerek (tedlis yaparak) haberi Ebu Zumeyl'den almış gibi rivâyet etti."⁹²

Bir diğeri Huzeife b. Yemân hadisidir ki, kendisinin Medine'ye gelişle ilgili bir rivâyettir⁹³. İbn Hazım haberi, hem tarihen yanlış bulur, hem de râvî **Velîd b. Cumey'**in yalancı ve merdud birisi olduğunu söyler.⁹⁴

2- Râvîsi yönünden: Huzeife kanalıyla gelen ve Velîd b. Cumey' tarafından nakledilen, Akabe'ye iştirak edenlerin sayısına dair bir haber, râvî Velîd sebebiyle reddedilmiştir.⁹⁵

Münafıklarla alakalı olarak Cabir'den gelen bir haber de⁹⁶ râvî, Ebu Süfyan Talha b. Nafi' sebebiyle İbn Hazm tarafından reddedilmiştir.⁹⁷

Günahı ifşâ etmeyle ilgili Ebu Hureyre (r.) hadisi⁹⁸ râvîsi Muhammed b. Abdillâh b. Ahi'z-Zuhrî sebebiyle tenkide maruz kalmıştır.⁹⁹

3- Seneddeki kopukluk yönünden: İbn Hazm isnadlarındaki inkıta nedeniyle de bir kısım Müslim hadislerini eleştirmiştir.¹⁰⁰

91.

Müslim, 44, Fadailü's-Sahâbe, 40/168, had no:2501. (II/1945).

92. İbn Hazm, *İhkâm*, VI/198.

93. Müslim, 32, Cihad, 35/98, had.no: 1787 (II/1414).

94. İbn Hazm, *İhkâm*, V/23-24. Bu râvî ile ilgili olarak bkz. Zehebî, *Mizân*, IV/337 (9362).

95. Müslim, 50, Sıfatu'l-Münâfikîn, 11, had.no:2779/2 (III/2144).

96. Müslim, 50, Sıfatu'l-Münâfikîn, 15, had.no:2782 (III/2145).

97. İbn Hazm, *Muhalla*, XIII/181. (Krş. Başaran, a.g.m., s.14).

98. Müslim, 53, Züh'd, 8/52, had. No: 2990 (III/2291).

99. İbn Hazm, *Muhalla*, VIII/55. (Krş. Başaran, a.g.m. s.15.) İbn Hacer, Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî'nin bu zartla ilgili olarak söylediklerine yer verir. Buna göre Zuhlî, onun aslı olmayan üç haber naklettiğini, buradaki (Müslim) hadisin (in) de onlardan biri olduğunu söyler. İbn Hacer de buna itiraz etmez. Bkz. İbn Hacer, *Hedy*, s.439-440. Müslim'in Muaviye b. Salih kanalıyla naklettiği 45, Bir, 5/14-15, had.no:2553/1-2(III/1980) hadisi ve Simak b. Harb kanalıyla naklettiği 36, Eşribe, 33/12, had.no:1984 (II/1573) hadisi ravileri sebebiyle İbn Hazm tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, VI/183.; *Muhalla*, I/232. (Krş. Başaran, a.g.m., s.15).

e. Ebu Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî (427-498/1035-1104)

Bu çerçevede bir diğer şahıs da Ebu Ali el-Ğassânî'dir¹⁰¹. Eserinin ismi "*Takyîdu'l-Muhmel ve Temyîzu'l-Müşkil*"dir¹⁰². Ğassânî, kitabında Dârakutnî'nin eleştirdiği rivâyetlerin dışında kalan bazı haberleri ele almıştır¹⁰³.

Suyûtî (849-911/1445-1505) de, Müslim'in Sahîh'inde râvilerinin zayıflığı sebebiyle, zayıf telakki edilen bazı hadislerin kritiğine tahsis edilmiş, müstakil bir eser gördüğünü söylemektedir. Suyûtî, Veliyyuddin el-İrâkî'nin işaret edilen bu esere bir reddiye yazdığını da söylemektedir¹⁰⁴. Yine Suyûtî, bazı hadis hafızlarının, Müslim'in eserinde sahih şartlarını taşımayan haberlerin bulduğuna dikkat çektiklerini; buna sebep olarak da, kimi haberlerde **ibham**¹⁰⁵, **irsal**¹⁰⁶, **inkita**¹⁰⁷ gibi vasıfları, kimi-

100. İbn Hazm'ın eleştirdiği ravilerin bir dökümü için bkz. Başaran, a.g.m., s.16-17.

101. Zehebî, a.g.e., III/1233; İbn İmad, a.g.e., III/408.

102. Kettânî, *er-Risâletu'l-Mustatrafe*, s.118. Bu eser on bölümden oluşmaktadır. 5 ile 8. cüzler müellif'in; "*Tenbih ale'l-Evhâmi'l-Vâkıa fi's Sahîhayn min Kibeli'r-Ruvât*" başlığını taşımaktadır. Kimi araştırmacılar bunu iki ayrı eser zannetmişlerdir. Bu eser'in bazı bölümleri Muhammed Sadık Aydın tarafından master tezi (Riyad, 1407/1987) olarak çalışılmış ve yayımlanmıştır. Bu konuda bkz. Sünnet'in Dindeki Yeri, s.341, 371, 390.

103. Kadı İyaz, *Meşârik*, I/5-6; İbn Hacer, a.g.e., s.344.; Memduh, *Tenbih*, s.21.

104. Bu konuda Zeyneddin el-İrâkî (ö.h.806/m.1404)'nin; "*el-Ahâdîsu'l-Muharrace fi's-Sahîhayn ellezi Tüküllime fihâ bi za'fin ve'nkita*" isimli bir eser yazdığı, ancak, bu eserin müsvedesinin kaybolduğu ifade edilmiştir. Ebu Zur'a Ahmed b. Abdürrahim el-İrâkî (ö.h.826/1423)'nin; "*el-Beyân ve't-Tavzîh li men harrece lehu fi's-Sahîh ve kad messe bi-darbin mine't-Tecrîh*" (TDVİA.Ktb.No: 12761) adlı eseri de bunlardan birisidir. Bu eser'in müellif hattı ile Beyrut Amerikan Üniversitesinde bulunan tek nüshası Kemal Yusuf el-Hut'un tahkiyiyle 1990'da basılmıştır. Toplam 560 râvi ele alınmıştır. Bunlardan 353'ü Buhârî'ye ait râvilerdir. Bunun 227'si aynı zamanda Müslim ve Kütüb-ü Sitte'ye dahil olan diğer sünenlerde de bulunmaktadır. Bu konuda bkz. *Sünnet'in Dindeki Yeri*, s.341, 391. İkinci eserle ilgili bilgiler Nevzat Aşik tarafından verilmiştir.

105. Müslim'in müphem ve meçhul râvilerden yaptığı nakillerin bir örneğini; 22, Müsâkât, 26/130, had.no: 1605/2 (II/1228) rivâyeti teşkil eder. Müslim burada 'Haddesenî ba'zu ashâbinâ" tabirini kullanmıştır. Bir başka örnek de; 22, Müsâkât, 4/19, had.no.1557 (II/1191) dedir. Burada Müslim 'Haddesenî gayru vâhidin min ashâbinâ' tabirini kullanmıştır. Bunun bir diğer örneği de 43, Fazail, 8/24, had.no:2285 (II/1791)'dedir. Burada ise 'huddistu an ebî Usâme' ifadesi kullanılmıştır.

Müslim'in eseri müsned, merfu'lara tahsis edilmiş olmasına karşın, onda bu sıfatı taşımayan haberler de vardır. Bunlardan birisi Yahya b. Yahya'nın naklettiği, Abdullâh b. Yahya b. Ebî Kesir'in babasına ait şu sözdür: "Lâ.yüstetâu'l-ilmu bi râhati'l-cismi; yorulmadan ilim elde edilmez". Bkz. Müslim, 5, Mesâcid, 31/175, had.no: 612/5 (I/428).

Müslim'in kitabında yer alan mevkuf haberlere dair müstakil eserler de kaleme alın-

lerinde ise **vicade** ve **mükatebe**¹⁰⁸ gibi nakik yöntemlerini gerekçe gösterdiklerini söyler. Müslim'e yöneltilen bu kabil eleştirilere, cevap vermek maksadıyla Reşûduddin el-Attar (ö.h.662)'in bir eser kaleme aldığı ve tenkitleri tek tek değerlendirmeye tabi tuttuğu da Suyûtî tarafından zikredilmektedir¹⁰⁹. El-Attar'ın bu eserinin adı, "*Gurer el-Fevâidu'l-Mecmûa fi Şe'ni ma vaka'a fi Müslim mine'l-Ahâdisi'l-Maktûa*"dır¹¹⁰.

f. İbn Salah (ö.h.643)

Buhari ve Müslim hadislerinin kesin olarak sahih olduğunu ve bu konuda ulemanın ittifakı bulunduğunu söylemesine karşın, İbn Salah da Müslim'in bir hadisinin kimilerince hadis tekniği bakımından zayıf bulunduğunu nakletmiştir. O namazda bismelenin cehrî okunmayacağını ifade eden Hz. Enes hadisini¹¹¹ **mualllel** hadise, hem de **metni mualllel** ha-

mıştır. Bunlardan bir tanesi İbn Hacer'in *el-Vukûf ala ma fi Sahîhi Müslim mine'l-Mevkûf* ismini taşıyan eseridir. Kitap İbn Salah'ın Müslim'de mevkuf haber olmadığı şeklindeki kanaatine ve ona uyan bazı kimselerin bu istikametteki bir iddialarına cevap olarak yazılmıştır. (s.27-28) Konularına göre 192 mevkuf habere yer verilmiştir. Kitap, Abdullah el-Leysi'nin tahkiki ile 1986 yılında Müessesetu'l-Kütübi's-Sakafiyye tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

106. Müslim'de mürsel olduğu için eleştirilen haberlerin sayısı takriben on tanedir. Suyûtî, bu haberlerden çoğunun müsned versiyonlarının bulunduğunu kaydeder. Ancak, sadece Ebu'l-Alâ, Yezid b. Abdullah b. Eş-Şihhîr el-Âmirî (ö.h.111)'in mürsel haberinin sahih bir tarikla sahâbeden mevzul olarak nakledilmediğini belirtir. Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I/170.
107. Suyûtî, Attar'ın kaydettiği münkâtî haberlerin onüç tane olduğunu söyler ve bunların dökümünü verir. Suyûtî, a.g.e., I/172-174.
108. Daha evvel, bir vesileyle kaydettiğimiz üzere, Suyûtî de, Müslim'in tenkid edilen râvilerin yazdıkları nüshalar'ında çok istifade ettiğini belirtir ve bunlara örnek olarak Ebu Zübeyr'in Câbir'den, Süheyl'in babasından; Alâ b. Abdurrahman'ın babasından; Hammad b. Seleme'nin Sabit'ten ve benzerlerinden yaptıkları rivâyetleri içeren nüshaları gösterir. Bkz. Suyûtî, a.g.e., I/69.
Müslim eserinde hocaların vicâde tarihiyle aldıkları haberlere de yer vermiştir. Bundan dolayı da ayrıca tenkide uğramıştır. Bunlardan bir tanesi İbn Ebî Şeybe'den alınan ve onun; "vecedtu fi kitâbi an Ebî Usâme- Kitabımda Ebu Usâme'den nakledilen şu haberi buldum" diye başlayan, Hz. Âişe'nin faziletiyle ilgili rivâyettir. Bkz. Müslim, 44, Fazâilu's-Sahâbe, 13/80, had.no:2439 (II/1890); Şebbîr Ahmed, *Fethu'l-Mülhim*, I/217.
109. Suyûtî, *Tedrib*, I/107. Suyûtî'nin işaret ettiği bu zat yedinci hicri asırda Mısır'da hadis otoritesi olmuş Yahya b. Ali b. Abdullah b. Ali b. Müferric el-Kuraşî, el-Umevî en-Nablûsî'dir. (584-662). Bkz. İbn Abdilhâdî, a.g.e., IV/229-230; Zehebî, a.g.e., IV/1442.
110. Tahânevî, Zafer Ahmed, *Mukaddimetu'l-lâi's-Sünen*, I/286. Reşûduddin'in bu eseri (İzz b. Cem. Meşyaha 127 ab). Yazması: Damad İbr. 396 (sonu noksan, I 164a yk., 9.H.asır) Bu eser, Muhammed b. Ali et-Temîmî el-Mâzerî'nin *Mu'lim*'ine reddiye olarak kaleme almak suretiyle o *Sahih-i Müslim*'de bulunduğu iddia edilen 14 makru hadisi vasletmeye çalışmıştır. Ancak bu yazma bölümünün sonu eksik olduğu için sadece 5 hadisi ihtiva etmektedir." Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek) s.3 (dipnot 2/I)

dise bir örnek olarak zikretmiştir¹¹². Bu çerçevede serdettiği şu mütala ka-
naatimizce hayli önemlidir:

“...Bu lafızla haberi rivâyet eden kimse onu, **kendi anladığı mana** ile nakletmiş-
tir. ‘Namaza el-Hamdülillah ile başlıyorlardı’ sözünden, onların besmele çekmedik-
lerini anlamış ve kendi anladığı şekliyle onu rivayet etmiştir. Ve tabii hata etmiş-
tir...”¹¹³

İbn Salah’ın, Müslim hadislerindeki râvi tasarrufları ile ilgili açıklama-
larını da hayli dikkat çekicidir¹¹⁴.

Bu haberle ilgili olarak Irakî’nin dikkat çektiği bir başka husus ise,
onun Katâde versiyonunun **mükatebe** yoluyla nakledildiğidir. Irakî, mü-
katebe ile rivayetin sıhhati konusundaki ihtilafa dikkat çekmekle yeti-
nir¹¹⁵. İbn Hacer Irakî’nin bu ifadelerine dayanarak olsa gerek, hadisteki
illetin haberin mükatebe ile alınması olduğunu söylemiş ve bunun da red-
dedildiğini belirtmiştir¹¹⁶. Ancak gerçek illet mükatebe değil, **muhalefet**
ve **ızdıraptır**. Nitekim İbn Abdilber buna işaret etmiştir. **Mükatebe** ile
alınmış olması da ayrıca bir kusurdur.

g. Abdülkadir el-Kuraşî (h.676-775)

Abdülkadir el-Kuraşî de “*el-Cevâhiru'l-Mudîe*” adlı eserine zeyl ola-
rak kaleme aldığı “*el-Kitabu'l-Câmi*”de şu tenkide yer veriyor:

“...Birtakım kimselerin, Buharî ve Müslim’in kendilerinden hadis rivâyet ettiği
râviler köprüyü geçmişlerdir, demeleri tutarlı olmaz. Zira Müslim kitabında *Leys b.*
Ebi Süleym ve benzeri zayıf râvilerden rivâyette bulunmuştur. Buna cevap olarak,
Müslim kitabında onlardan yalnızca itibar, şevâhid ve mütabaat kabilinden
rivâyetlere yer vermiştir, diyorlar. Bu da tutarlı ve doğru olamaz. Çünkü Hafız
(Reşidüddin el-Attar) şöyle diyor. “İtibar, Şevâhid ve Mütabaat, hadisin durumunu
bilmeye yarayan unsurlardır. Müslim’in kitabı ise zaten sahih hadisleri esas almıştır.
Binâenaleyh, nasıl olur da, zayıf bir tarik ile sahih hadis tespit edilir?”¹¹⁷

111. Müslim, 4, Salat, 13/50, had.no:399 (I/299).

112. İbn Salah, *Ulâmü'l-Hadis*, s.92.; Irakî konuyu etraflı bir şekilde tartışmıştır. Bkz.,
Takyid, s.98. İbn Abdilber bu konuda müstakil bir eser yazmış ve *el-İstizkar*’da da
geniş bir biçimde konuyu ele almış ve Hadis’in muzdarip olduğunu söylemiştir.
Bkz., IV/1263-172; İbn Rüşd, *Bidâye*, I/97. İbn Salah bu haberi kimlerin illetli bu-
lunduğunu açıklamamıştır. Ancak kendisi de bunu böyle kabul ederek nakletmiştir.
Suyûtî’nin, Hz. Peygamber’in babasının akibetiyle ilgili Müslim rivâyetini tenkid
ederken sarfettiği ifadelerden, bu habere ilk tenkidin imam Şafî’den geldiğini anlı-
yoruz. Bkz. *Hâvi*, II/227. Hadis’i, zayıf bulanlardan birisinin de Hatip Bağdâdî oldu-
ğu zikredilmektedir. Bkz. İbn Abdilhâdî, *el-Muharrar fi'l-Hadis*, I/187(230).
Hadis’in sahih olduğuna dair görüşler için bkz. İbn Cevzî, *et-Tahkik fi Ahâdisi'l-*
Hilâf, I/357.; *Cezâirî*, *Tevcih*, II/602-604.

113. İbn Salah, *Ulâml-Hadîs*, s.92.

114. İbn Salah, *Siyâne*, 140, 147, 155, 163, 173.; İbn Teymiyye de Enes hadisini sahih
kabul etmekle beraber, onun ravinin ictihadının ve mana ile naklinin bir ürünü oldu-
ğunu söyler. (Nakleden, *Cezâirî*, a.g.e., II/604).

115. Irakî, *Takyid*, s.100.

116. Sanâni, *Sübülü's-Selâm*, I/172.

Kuraşî, tenkidini şöyle sürdürür:

"...Bil ki, rivâyette 'enne' ve 'an' kipleri inkıta ifade eder. Yani, hadisçilere göre bu kabil haberler müdelles nevindedir. Buhârî ve Müslim de de bu türden pekçok rivâyet vardır. Bazıları buna da iltimasla şöyle diyorlar; bu kabil haberler Sahîhân'da ise ittisal'e hamlolunur, onların dışında ise o taktirde munkatî'dirlar."¹¹⁸

Kuraşî, eleştirilerine devam eder ve Müslim'in kitabında **Ebu'z-Zübeyr'in Câbir'den 'anane'** ile naklettiği pekçok rivâyetin yer aldığını, oysa hadis hafızlarının, **Ebu'z-Zubeyr'in Câbir'in** hadislerinde tedlis yaptığı gerekçesiyle, ondan **'anane'** ile yaptığı rivâyetlerin asla kabul edilemeyeceğini, belirttiklerini söyler.¹¹⁹

Zehebî'nin konuyla ilgili yaklaşımı bir hayli dikkat çekmektedir:

"...Müslim'in Sahîh'inde, Ebu'z-Zubeyr'in Cabir'den doğrudan işittiğini tasrih etmediği epeyce hadis vardır. Ve bu hadisler Leys tarikının dışında bir tarikla nakledilmişlerdir. **Bu hadislerle ilgi olarak kalbimde bir şüphe var.** Mekke'de silahla dolaşmanın helal olmadığı yolunda hadis¹²⁰, Rasulüllah'ın başında siyah bir sarık olduğu halde, ihramsız olarak Mekke'ye girdiğini ifade eden hadis¹²¹, Yine, Rasulüllah'ın bir kadın gördüğü, hoşuna gitmesi üzerine de hemen eşi Zeyneb'in yanına geldiği yolundaki hadis¹²², vb. bunlardandır."¹²³

h. Celaleddin es-Suyûtî (849-911)

Hadis alanında yazdığı irili ufaklı onlarca eserle, bu sahada kendine mühim bir yer edinmeyi başaran Suyûtî'nin bir Müslim haberine yönelttiği eleştiri kanaatimizce önemlidir. Rivâyet kaynaklarında yer alan haberlere bakışta ne kadar serbest bir tutum sergilenebildiğinin sıradan bir örneği de sayılabilir. Suyûtî, Müslim'de yer alan ve Hz. Peygamber'in babasının akibetini bildiren bir haberi konu edinir. Rivâyet Sâbit el-Bünânî kanalıyla **Hammad b. Seleme'nin** Hz. Enes'ten naklettiği ve Hz. Peygamber'in:

"...Benim babam da, senin baban da cehennemdedir.."

ibaresini içeren haberdur¹²⁴. Suyûtî, bu konuyu dile getiren diğer rivâyetleri de dikkate alarak, özellikle Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*inde rivâyet ettiği bir versiyonu¹²⁵ dikkate alarak Müslim'in haberini eleştiri-

117. Kuraşî, Cevâhir, V/566; Hâzimî, a.g.e., s.74; Tahânevî, a.g.e., I/286.

118. Kuraşî, a.g.e., V/566; Hâzimî a.g.e., s.74.

119. Kuraşî, a.g.e., V/566-567; Hâzimî, a.y.

120. Müslim, 15, Kitabu'l-Hac, 83/449 (I/989).

121. Müslim, 15, Kitabu'l-Hac, 84/451 (I/990).

122. Müslim, 16, Kitabu'n-Nikah, 2/9 (II/1021).

123. Zehebî, *Mizân*, IV/39.

124. Müslim, 1, İman, 88/347, had.no:203 (I/191).

rir¹²⁶. Haber'in râvisi Hammad (ö.h.167) ile Ma'mer (ö.h.152) arasında bir karşılaştırma yapar ve şöyle der:

"...Ma'mer, Hammad'tan daha sağlamdır. Zira Hammad hafızası cihetiyle eleştirilmiştir. Hadisleri içerisinde münker rivâyetler vardır. Söylediklerine göre bunları maiyetinde çalışan kişi eserlerine sokuşturmuştur. Hammad da eserlerini ezberlemediği için bunları rivâyet etmiş ve tabii hata etmiştir. Bundan dolayı Buhârî kendisinden hiçbir haber nakletmemiştir..."¹²⁷

Suyûtî, râvi cihetiyle getirdiği bu eleştiriyi, daha genel ve rivâyet kaynakları için son derece mühim bir mütala ile sürdürür. **Suyûtî, râvilerin haberleri kendi anladıkları şekliyle ve mana olarak naklettikleri gerçeğine getirir sözü ve rivâyetlerde görülen râvi tasarruflarını hatırlatarak şöyle der:**

"...Anlaşıyor ki, bu ilk lafız (Müslim'in ibaresi) râvi'nin tasarrufundandır. **Râvi, kendi anladığı şekliyle, onu mana olarak rivâyet etmiştir.** Sahîhâyn'da râvinin tasarrufla bulunduğu bu kabil pek çok rivâyet mevcuttur. Halbuki başkası ondan daha sabittir..."¹²⁸

Kanaatimizce Suyûtî'nin bu son söyledikleri hayati önemi haizdir. Ve muteber hadis koleksiyonları değerlendirilirken göz ardı edilmesi imkansız bir noktadır.

1. *Elbânî*

Nasıruddin el-Elbânî'nin, rivâyetleri kritikte sened tenkidi ile yetinilmesi kanaatinde olduğu ve günümüzde klasik dönem hadisçiliğinin son örneğini teşkil ettiği bilinmektedir. Ehl-i hadis ekolüne mensup olup selefi yaklaşımın öncülerindedir. Bu itibarla kendisi eleştirilerini hadis tekniği açısından geliştirmiştir¹²⁹. Elbânî muhtelif eserlerinde, Müslim'de yer

125. Abdurrazzak, *Musannef*, X/454.

126. Suyûtî, *el-Hâvi li'l-Fetâvi*, II/226.

127. Suyûtî, a.g.e., II/226.

128. Suyûtî, a.g.e., II/227. Bu kabil râvi tasarruflarına maruz kalmış daha başka haberler de vardır. Bunlardan birisi, Müslim, I, İman, 5/19, had.no:16 (I/45) te yer alan İbn Ömer rivâyetidir. Burada yer alan haberlerin kimisinde oruç, hac'dan önce kimisinde de sonra zikredilmiştir. Buradaki takdim ve tehiri bir problem olarak gören İbn Salah (ö.h.643) şöyle deme ihtiyacı hissetmiştir:

"Sanki bu, mana ile rivâyeti uygun gören birisi tarafından yapılmışa benziyor. Bu kimse önceliği ve önemi bulunan şeyin önce zikredilmesinin dil'de yaygın olduğu kanaatini taşıdığından, rivâyette takdim ve tehir yaparak tasarrufla bulunmuştur. Bu konuda İbn Ömer'in yaşadığı da duymamışa benziyor. Bunu iyi anla! Zira şimdiye kadar bunu açıklayan kimseyi görmedim..."

(İbn Salah, *Sıyâne*, s.147.) Ancak Nevevî (ö.h.676) böyle bir yaklaşıma asla rıza göstermemiş ve şöyle deme zaruretini hissetmiştir:

"Şayet, bu kabil yerlerde takdim ve te'hir ihtimali kapısı açılacak olursa bu ravi ve rivâyetler için bir nevi cerh ifade edecektir. Eğer, bu kapı açılacak olursa, çok az bir şey dışında bizim itimat edebileceğimiz hiçbir şey kalmaz. Bunun batıl olduğu ve yine bunun doğuracağı sakınca açıktır. Böyle şeylere kalbinde hastalık olan kimileri sarılmıştır, Allah en iyisini bilir."

(Nevevî, Şerh, I/178-179. Krş, *Sıyâne*, s.147, dipnot, I)

129. Kimilerince kendisine: allâme, nakkâd, muhyî's-Sünne ve muhaddis'ül-Asr gibi sıfatlar atfedilmektedir. Bkz. İbn Cevzî, *Zuafa*, II/33) (dipnot,1.) Elbânî'nin muhtelif kimiselerle polemikleri meşhurdur. Zahid el-Kevserî'nin Buhârî ve Müslim hadisle-

alan elli kadar hadisın sened açısından zayıf olduğuna hükmetmiştir¹³⁰. Elbâni tenkitlerinde şu ifadeleri kullanmıştır;

"Bu Sahihi Müslim'deki zayıf bir hadistir. Hadis, Müslim'in sahihinde yer almasına rağmen, yine de senedi itibariyle zayıftır. Zira senedinde *Ömer b. Hamza el-Ömerî* vardır. Ve o zayıf bir râvîdir."¹³¹

"Bu hadis, ulemanın Sahihi Müslim'de bulunup da hakkında ileri geri söz ettikleri az miktardaki hadislerdendir."¹³²

"Bu haberin layık olduğu şey, zayıf hadisler arasında zikredilmektedir."¹³³

"Her ne kadar Müslim tahrir etse de, zayıftır. İbn Hıbban Sahihinde; bu sahih değildir. Çünkü, hadis *Habib b. Ebî Sabit*'in *Tavus*'tan yaptığı bir rivâyettir, demektir. Beyhakî de, *Habib* sika râvilerden olmakla beraber tedlis yapardı. O'nun bu hadisi *Tavus*'tan işittiğine rastlamadım."¹³⁴

"Bu şekliyle münker'dir".¹³⁵

"Bu merfu sifatiyla zayıf bir senedir. İki tane de illeti vardır. Birincisi, müdellis olan *Ebu'z-Zübeyr*'in 'an'ane'si, ikincisi ise, *İyaz b. Abdullah*'ın zayıf bir ravi olması. Ulema kendisi hakkında ihtilaf etmişlerdir"¹³⁶

"Bu senedin ricâli sikadır. Fakat iki tane illeti vardır. *Katade*'nin 'an'ane' ile rivâyeti ve *Mutarriif el-Varrak*'ın hafızının kötü olması. *Katade*, hadisi *Mutarriif*'tan işitmemiştir."¹³⁷

Elbâni, *Ebu'z-Zübeyr*'in *Cabir*'den işittiğini tasrih etmeksizin 'an'ane' ile yaptığı otuzbeş rivâyetin zayıf olduğuna hükmetmiştir. Bu görüşlere reddiye yazan Mahmud Said Memduh, bunlardan on tanesi hariç, diğerleri hakkında *Ebu'z-Zübeyr*'in semâna delalet eden veya rivâyetine şahid ve mütabi olabilecek rivâyetlerin bulunduğu dikkat çekmiştir.¹³⁸

rini tenkidine yönelttiği eleştiri ile ilgili olarak bkz. Yemâni, *Tenkil*, mukaddime I/b.

130. Elbâni'nin zayıf olduğuna hükmettiği Müslim hadislerinin dökümü [Ek.III]'tedir.

131. Elbâni, *Kitabu'z-Zifaf*, s.61-62. Müslim, 16, Nikah, 21/123, had.no: 1437 (II/1060).

132. Memduh, *Tenbih*, s.4.

133. Elbâni, *Silsiletu'z-Zaife*, I/91; krş. *Tenbih*, s.4.

134. Memduh, *Tenbih*, s.122. Aynı hadis hakkında İbn Teymiyye'nin değerlendirmesi için bkz. *Mecmûu'l-Fetâvâ* I/256.

135. Memduh, *Tenbih*, s.4.

136. Memduh, a.g.e., s.108.

137. Memduh, a.g.e., s.5, 197.

138. Memduh, *Tenbih*, ay.

Müslim'de bulunduğu halde senedindeki ızdırıp ve inkıta dolayısıyla eleştirilen haberlerden birisi de Talak bölümünde İbn Abbas'tan gelen haberdir (Müslim, 18, Talak, 2/15, had.no:1472 (II/1099)) Bir lafızda üç talakla boşanmanın hükmüne ilişkin haber İbn Abbas'tan Tavus kanalıyla nakledilmektedir. Ancak, Tavus'un bunu İbn Abbas'tan doğrudan işitip işitmediği şüphelidir. Nitekim bazı versiyonlarda arada Ebu's-Sahbâ zikredilmektedir. Zehebi, asıl ismi Sıla b. Eşyem el-Adevî olan bu zatın, İbn Abbas'tan sadece bir haber naklettiğini kaydeder. Zehebi, *Nubelâ*, III/

II. Müslim'in Zayıf Oldukları İleri Sürülen Râvilerinden Bazısı Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

Şimdi, Müslim'in kendilerinden hadis naklettiği, fakat cerh, tadil alimlerince zayıf olduğuna hükmedilen bazı râviler hakkında ne gibi değerlendirmeler yapıldığını görelim. Peşinen belirtelim ki, burada, kaydettiğimiz mütalalar tartışmaya açıktır. Cerh ve tadil'de mezheb, meşrep ve görüş farklılığının ne kadar önemli rol oynadığı ehlinin malumudur.

1. Leys b. Ebî Süleym b. Zenîm el-Leysi el-Kûfî (ö.h.134/m.751).

Ahmed b. Hanbel, bu râvi'nin zayıf olduğunu söylemiştir¹³⁹. Esas ismi Enes'tir. Mucahid, İbn Sîrîn ve Tavus gibi zatlardan rivâyette bulunmuştur. İbn Uyeyne ve Nesâî zayıf olduğunu söylemişlerdir. Ahmed, 'muzdaribu'l-hadîs'tir, fakat, insanlar kendisinden rivâyette bulunmuşlardır' demiştir. Es-Sâidî, 'hadisi zayıftır', derken, Ebu Hatim ve Ebu Zur'a er-Râzî'ler; 'O'nunla meşgul olunmaz. O muzdaribu'l-hadis'tir', demektedirler.¹⁴⁰

İbn Hibban (ö.h.354);

Ömrünün sonlarına doğru, ihtilat'a maruz kaldı, isnadları karıştırmaya başladı. Mürsel haberleri, merfu olarak rivâyet etmeye, sika râvilerin kendilerine ait olmayan hadislerini, onlara isnad ederek nakletmeye başladı," diyor.¹⁴¹

İbn Hibban şöyle devam ediyor:

"Râvilerden bir grup sika kimse, ömürlerinin sonuna doğru ihtilata maruz kaldı (bunadı)lar. Öyleki, ne dediklerini bilmez oldular. Buna rağmen kendilerine yönelti-

497 (113); İbn Hacer, *İsâbe*, II/200 (4132).

Kevserî, rivâyette kullanılan tabir'in inkıtâ'ya delalet ettiğini söyler ve zaten Müslim'de bazı munkatî haberlerin bulunduğu dikkat çeker. Kevserî, *el-İşfak, ala Ahkâmi't-Talak*, s.47. İmam Ahmed'ten İbn Abbas'ın bütün talebelerinin, Tavus'un hilafına nakilde bulduklarını söylediği aktarılır. Bkz. Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, VI/262. Cassas bu haberin münker olduğunu belirtir. Cassas, *Ahkamu'l-Kur'ân*, II/86.; İbn Abdilber de: "...Tavus'un rivâyeti vehim ve hatadır.. İbn Abbas'ın mevalisi arasında Ebu's-Sahbâ diye birinin bulunmadığı nakledilmiştir" der. *Istizkâr*, XVII/15 (25042-25043).; Kurtubî, Tavus rivâyetinin zayıf olduğunu, söyler. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, III/129.; San'ânî de hadisin muzdarip olduğuna dair nakillerde bulunur. Farklı mütalalar için bkz. İbn Hacer, *Fesh*, IX/298; San'ânî, *Sübülû's-Selâm*, II/I/172; Davudoğlu, a.g.e., VII/442-443.

Bu değerlendirmeler içerisinde Tahânevî'nin mütalası dikkat çekicidir:

"... Özetle, râvilerinin sika olması ve Müslim'in Sahih'inde rivâyet etmiş olmasına dayanarak, bu hadisin sıhhatine hükmetmek yanlıştır. Çünkü sika da bazen yanılır ve vehmeder. Müslim bu hadisi *Sahih*'inde içtihadına dayanarak rivâyet etmiştir. Onun içtihadı ise bütün ümmet için hüccet teşkil etmez. Özellikle de rivâyet ihtimali ise... Sahih olduğu kabul edilse bile, bu sıhhat içtihadı bir sıhhattir..." Tahânevî, *I'taû's-Sünen*, XI/173-175.

139. Ahmed, *İlel*, I/119 (731).

140. İbn Cevzî, *Zuafâ*, II/29; Ali Rıza, Alaadin, *Nihâyetu'l-İnbât*, s.297.

len sorulara cevap verdiler ve istedikleri gibi hadis rivâyet ettiler. Bu suretle, sahih olarak naklettikleri ile sakimleri birbirin karıştı. Ayırdedilemez oldu. Bu itibarla da kendileri tamamen terkedildiler.”¹⁴²

2. *Suveyd b. Saïd b. Sehl Şehriyhar, Ebu Muhammed el-Hadesânî (ö.h.239)*

Bu râvî, Malik, İbn Uyeyne ve daha başkalarından rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn;

“Kezzab ve sakit olduğunu söylemiş, eğer benim bir at ve bir de mızrağım olsaydı, gider onu katlederdim, demiştir.”¹⁴³

Ahmed, ‘metruku’l-hadis,’ derken; Nesâî, sika olmadığını not etmiştir. Buhârî de, gözlerini kaybettiğini ve bu yüzden telkine maruz kalarak, kendi hadisi olmayan bazı rivâyetleri naklettiğini kaydetmiştir; Dârakutnî ise; ‘sikadır, ne var ki yaşlılığında kendisine içinde nekaret bulunan hadisler okunmuş, o da icazet vermiştir,’ demiştir.¹⁴⁴

İbn Hibban’ın:

“Sika râvilere nisbet ederek müşkil haberler getirir. Rivâyetlerinden kaçınmak vaciptir.”¹⁴⁵

demesi oldukça dikkat çekicidir.

141. İbn Hibban, *Mecrûhîn*, II/231.

142. İbn Hibbân, a.g.e., I/68-II/231.

143. İbn Hibbân, a.g.e., I/352.

144. İbn Cevzî, a.g.e., II/32.(1587).

145. İbn Hibban, a.g.e., I/352. Müslim’e kendi sağlığında bu zattan rivâyette bulunmaya nasıl cevaz verdiği sorulmuştur. Müslim bu zattan mütabi, ya da şahid kabilinden değil, bizzat asıl telakki ettiği cinsten rivâyetler nakletmiştir. Zehebî de buna işaret eder. Zehebî, *Tezkire*, II/454(462); *Nubela*, XI/418 (97). Müslim Hafs b. Meysere’nin nüshasını Süveyd kanalıyla alabildiğini söyler. (Bkz. *Nubela*, XI/418) **Hafs b. Meysere** ile ilgili de olumsuz görüş serdedenler vardır. İbn Cevzî, *Zuafa*, I/225 (948); İbn Hacer, *Hedy*, s.396. Hafs rivâyeti için bkz. Müslim, 45, Bir ve Sıla, 40/138 had.no:2622.(III/2024).

Süveyd b. Saïd’in Müslim’deki haberlerinden birisi de İman bölümünde yer alan ve Cenab-ı Hak ile ilgili nahoş nitelermeleri içeren haberdir. Burada Allah Teâlâ’nın kıyamet günü önce sahte bir suret içerisinde mü’minler görüneceği, sonra asli suretine dönerek görüneceği, bunun üzerine mü’minlerin kendisini tanıyacağı v.b. tasvirler yer almaktadır. Müslim, I, İman, 81/302, had.no:183.(I/167). Bu haber, hem senedi ve hem de metni cihetiyle eleştirilmiştir. Sened’de *Süveyd b. Saïd* yer almaktadır. Kevserî buna işaret eder. Bkz. (Bekhakî, *el-Esmâ ve’s-Sıfat*, s.436 (dipnot). Ayrıca bkz. Gazzalî, *es-Sünnetü’n-Nebeviyye*, s.127. (krş., *Nebevî Sünnet*, s.203-204.)

Müslim’de yer alan bir diğer haber de muzdarip olduğu gerekçesiyle tenkit edilmiştir. Bu haber’in içeriği de Allah’ın sıfatlarıyla ilgilidir. Allah’a sağ ve sol el ya da iki el nisbet eden bir haberdir. Müslim, 50, Münafıkûn, 24-26, had.no: 2788 (III/2148). Kevserî, râvî Abdülaziz b. Seleme’nin ızdırabı (tereddüdü) sebebiyle Buhârî’nin bu hadisi rivâyet etmediğini belirtir. Çeşitli açıklamaların ardından haberin hem senedi ve hem de metin olarak muzdarip olduğunu söyler. Bkz. Sübkî, *es-Seyfu’s-Sakîl*, (thk. Kevserî) s.51-52 (dipnot).

3. *Amr b. Hamza b. Abdullah b. Amr b. El-Hattab el-Omeri*

Salim'den rivayette bulunmuştur. Ahmed ve Kâzi hadislerinin münekker olduğunu söylemiştir; Yahya 'zayıf', derken; Nesâî, 'leyse bikavi' ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁶

4. *Ebu İbâd, Kvin b. Nüseyr el-Gubari*

Câfer b. Süleyman'dan rivâyette bulunmuştur. İbn Adî, hadisleri **gâlip mevzul olarak naklettiğini**, Ebu Zur'a'nın da onunaleyhine gâlis-¹⁴⁷tiğini, söylemiştir.

5. *Muhammed b. İshak b. Yesar, Ebu Abdullah el-Medini*

Süleyman et-Teymi; 'kezzabur', derken; Yahya b. Said el-Kattan; 'Hadislerini sırf Allah rızası için terkettim. Yalançı olduğuna şehadet ederim', demiştir. İbn Main, sika, fakat huccet olmadığını; Nesâî de, hadiste kavi olmadığını belirtmiştir. Meçhul kimselerden, batıl rivâyetler naklettiği söylenirken, yalnız Şu be saduk olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸

6. *Süveyd b. Amr, Ebu'l-Velid el-Kindi (ö.h.203)(Kaft)*

Hammad b. Seleme'den rivâyet etmiştir. İbn Hibban onun hakkında şöyle demektedir:

"İnadları değıştirtirdi. **Sahih senedlere gürük metinleri ekledi.** Hiçbir bigim-¹⁴⁹de onunla ihticaca bulunmak caiz değıldir."

Yukarıda isimlerini ve cerh, tadil alimlerinin haklarında yaptıkları değıerlendirmeleri aktardığımız rivâler sadece örnek kabullinndendir. Çeğıtli fırka ve zümrelere mensubiyelleri dolayısıyla¹⁵⁰ pekçok râvi bunlara dahil edilmemiştir.

Süveyd'in saduk olduğuna dair görüşler için bkz. Mahmud, a.g.e., s.176-186.

146. İbn Cevzi, a.g.e., II/207, (2453)

147. İbn Cevzi, a.g.e., III/18 (271).

148. İbn Cevzi, a.g.e., III/41 (2882).

149. İbn Hibban, *Meccruhîn*, I/351; İbn Cevzi, *Zuafa*, II/34.

150. Bu konuyla ilgili olarak M. Said Hatiboglu hocamızın değıerlendirmesini nakletmek-
te yarar görüyorum;

"Buhârî ve Müslim'e yapılan itirazlardan birisi onların râvileri arasında sünni görüşüne gıkımız Ehl-i Bidat'tan hadisçilerin bulunuyor olmasındır. Her ne kadar, "bu iki kaynaktan kimseledir" demmiş ise de İrakî (ö.806/1404)'nin şu nakli bunun geçer-
sizliğini anlatmaya yeterlidir:
"Buhârî ve Müslim dahi, dâilerle ihticac etmişlerdir. Mesela Buhârî Harici dâilerden İmran'la, Buhârî ve Müslim, mürcie'nin dâilerinden olan Abdülhamid ile

Zehebî ve İbn Hacer, İbn Hibban'ın bu kanaatini şiddetle eleştirmişlerdir.¹⁵¹

III. Müslim'de Bulunduğu Halde Mevzûât Kitaplarında Yer Alan Hadisler

Müslim'in Sahîh'in de bulunduğu halde uydurma oldukları gerekçesi ile Mevzûât kaynaklarına geçen hadisler vardır. Bunlardan bir tanesi, dünyanın zemmedildiği şu hadistir:

"Dünya mü'minin zindanı, kafirin ise cennettir."¹⁵²

Sâğânî (577-650), *el-Mevzûât* isimli eserinde bu haberi kaydetmiştir. Ancak, niçin uydurma sayıldığına dair bir açıklamada bulunmamıştır¹⁵³. Uydurma haberler konusunda katı tutumundan dolayı eleştirilen Sâğânî, özellikle, Müslim'in kitabında yer alan bir hadisi uydurma ilan etmesi nedeniyle iyice şimşekleri üzerine çekmiştir. Sahâvî (ö.h.902), bu hadisi Taberânî, Ebu Nuaym, Bezzar ve Bağavî'nin rivâyet ettiklerini, Bağavî'nin onun sıhhatine hükmettiğini söylemiştir¹⁵⁴. Aclûnî (ö.h.1162) de, Sâğânî'nin hükmüne itibar edilemeyeceğini belirtmiştir¹⁵⁵.

Sâğânî'nin kitabına reddiye olarak kaleme alınan "*et-Tehânî fi't-Ta'kîbi ala Mevzûâtî's-Sâğânî*" isimli eserde de yazar, Müslim'in tahrir ettiği bir hadise asla uydurma denilemeyeceğini ifade etmiştir¹⁵⁶.

Müslim'in mevzûât kitaplarına geçen bir diğer haberi ise, Ebu Hu-reyre'den nakledilen şu hadistir:

"Ben Rasulullah'ı; 'şayet uzun yaşarsan, Allah'ın hışmına uğramış bir vaziyette sabahlayan ve O'nun laneti ile akşamlayan; ellerinde sığır kuyrukları gibi kamçılar bulunan bir güruhu görmem yakındır,' buyururken dinledim."¹⁵⁷

ihiticac etmişlerdir. (*Tedrib*, 217).

Suyûtî (ö.911/1505):

"Burada, Buhârî ve Müslim'in bidatle cerhedilmiş râvilerini saymak isterdim" diyerek, bu iki kaynaktaki bidatçilerin mahsubunu da yapıvermiştir, 81 isim teşkil eden bu râvilerden 14'ü Mürcie'den, 7'si Nasbcı (Yani Hz. Ali'ye buğzedenlerden); 25'i Şia'dan, 30'u Kaderiye'den; 1'i Cehmiyye'den, 2'si Harûriyye'den; 1'i Vâkifiyye'den (yani, Kur'an'ın yaratık olup olmadığı konusunda görüş beyan etmeyenlerden); 1'i Kaadiye'den (yani, zalim idarecilere karşı bilfiil karşı çıkmayanlardan)dir. (*Tedrib*, 219-220)...Müslim'in hemşehrisi ve müstahrici İbnu'l-Ahrem (ö.344/1449); "Müslim'in kitabı şiiilerle doludur" diyor. (*Fethu'l-Muğîs*), I/332.)"

Bkz. Hatiboğlu, M.Said, *Eleştiriler*, İ.Arşt., X/1-3, s.6.

151. İbn Cevzi, a.g.e., II/34 (dipnot, 1). Leknevî, *er-Ref'u ve't-Tekmil*, s.275.

152. Müslim, 53, Zühd, I(III/2272): Ahmed, II/197, 323, 399, 485.; Tirmizî, 37, Zühd, 16, had no: 2324 (IV/562).; İbn Mâce, 37, Zühd, 3, had.no:4113 (II/1378).

153. Sâğânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Hasan, *el-Mevzûât*, s.13.

154. Sahâvî, *el-Makâsîdü'l-Hasene*, s.217.

155. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafa*, I/494.

156. Sıddîk, Abdülaziz b. Muhammed, *et-Tehânî*, s.52.

Haberi, İbn Cevzî (510-597) "*el-Mevzûât*"ında kaydetmiştir¹⁵⁸. Uydurma oluşuna gerekçe olarak da, İbn Hıbban'ın şu değerlendirmesini zikretmiştir:

"Bu batıl bir haberdir. Zira, râvi Eflah (b. Saîd) sika kimselerden uydurma haberler nakleden birisidir. O'nunla ihticac etmek helal değildir."¹⁵⁹

İbn Cevzî'nin bu tasarrufuna Suyûtî şiddetle karşı çıkmış ve şöyle demiştir:

"Hayır. Allah'a yemin olsun ki bu haber batıl değildir. Bilakis, son derece sahihtir. Müslim, *Sahih*'inde kendi şeyhleri kanalıyla Ebu Âmir'den rivâyet etmiştir."¹⁶⁰

Daha sonra Suyûtî, hocası İbn Hacer'in "*el-Kavlu'l-Müsedded*"te bu haberle ilgili olarak söylediklerini nakleder:

"Bu sahih'tir. Müslim, bir grup şeyhi kanalıyla onu Ebu Âmir el-Akadî'den nakletmiştir. Başka bir tarihine da yer vermiştir. *Kitabu'l-Mevzûât*'ta sahihayn'da olup da mevzuluguna hükmedilen bundan başka hadise rastlamadım. Bu büyük bir gaflettir. Adı geçen Eflah sika, meşhur bir râvidir. İbn Maîn, İbn Sa'd, Nesâî ve Ebu Hâtim onu tevsik etmişlerdir. Abdullah b. El-Mubârek ve tabakası ondan rivâyette bulunmuş, Müslim hadisini tahrir etmiştir. Ukaylî'nin; İbn Mehdî ondan nakletmiştir, sözünden başka mütekaddimun içerisinde onunla ilgili menfi söz söyleyen birisini görmedim. O'nun bu sözü de cerh değildir. İbn Cevzî, bu konuda İbn Hıbban'ı taklit etmekle büyük bir yanılığa düşmüş, yahut, İbn Hıbban Eflah konusunda yanlış ve onun, bu hadisi yüzünden zayıf olduğunu söylemiştir..."¹⁶¹

İbn Hıbban'a şiddetli bir tenkit Suyûtî ve İbn Hacer'den önce, Zehebî'den gelmiştir. Zehebî şöyle diyor:

"Eflah'ın hadis'i, sahih-garîb'tir. İbn Hıbban çoğu zaman sika olanları cerheder de, sanki ne dediğinin farkında olmaz."¹⁶²

Haberle ilgili değerlendirmeler böyledir. Ancak hiç kimse, rivâyet'in, o dönemin zabtiye teşkilatının halka yaptığı muamelelere karşı bir infialin ürünü olup olamayacağı ihtimali üzerinde durmamıştır. Dönemin itikadî, siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden gelişmeleri ile, bu kabil

157. Müslim, 51, Cenne, 13/53-54 (III/2193).

158. İbn Cevzî, *Mevzûât*, III/101.

159. İbn Cevzî, a.g.e., III/101; *Zuafa*, I/128; İbn Hıbban, kendi eserinde bu râvi ile alakalı olarak şu ifadeleri kullanıyor: "Kuba meşayihindedir. Medine'de yaşamıştır. Sika kimselerden uydurma, güvenilir zevattan asılsız nakillerde bulunur. Kendisiyle asla ne ihticacata bulunmak ve ne de rivâyette bulunmak helal değildir." İbn Hıbban, a.g.e., I/176.

160. Suyûtî, *el-Leâli*, II/183.

161. Suyûtî, a.g.e., II/183.

rivâyetler arasında ne tür bir ilişkinin olabileceği alimlerimizin tenkit yönteminde yerini almamıştır.¹⁶³

III

Müslim'in Eserinin İçeriğine Yöneltilen Eleştiriler

I. Müslim'in İçerik Yönünden Tenkit Edilen Hadisleri

Kaynaklarımızda geçen rivâyetlerin sened bakımından kritikleri yapıldığı gibi seyrek de olsa bazı rivâyetler içerikleri bakımından da eleştirilmiştir. Müslim'in eserinde de bu kabil rivâyetler mevcuttur. Bunların bir kısmı, Kur'ân'la ve temel ilkelerle çelişki arzettiği, bir kısmı tarihi vakıalarla çeliştiği, bir diğer kısmı da akıl ilkeleri ile çeliştiği iddiası ile eleştirilmiştir. Şimdi sırasıyla bunlara dair bazı örnekleri görelim.

1. Kur'an İle Çeliştiği Gereğiyle Eleştirilen Rivâyetleri

a. Yaratılışla İlgili Ebu Hureyre hadisi:

Bu kabil rivâyetlerden en başta geleni Ebu Hureyre (r.) vasıtasıyla nekledilen ve "türbe" hadisi diye meşhur olan rivâyettir. Rivâyet şöyledir.

"Rasulullah elimden tutarak şöyle buyurdular: Allah, yeryüzünü cumartesi günü yaratmıştır. Yer üzerinde dağları pazar, ağaçları pazartesi, kötülükleri salı, nuru ise çarşamba günü var etmiştir. Hayvanları perşembe, Ademi de cuma günü ikindiden sonra, mahlukatın en sonunda ve cuma saatlerinin sonlarına doğru, ikindi ile akşam arasında halketmiştir."¹⁶⁴

Alimler, bu hadisi, Allah Teâlâ'nın yeri ve göğü altı günde yarattığını ifade eden âyetler ile açıkça çelişki içerisinde buldukları için reddetmişlerdir¹⁶⁵. Zira, hadis, yaratmanın yedi günde tamamlandığını ifade etmektedir.

İbn Teymiyye (ö.h.728), bu duruma şöyle işaret etmiştir:

"Bu hadis ile ilgili olarak Müslim'e, kendisinden daha alim olan Yahya b. Ma'in ve Buhârî ve daha başkaları itiraz etmişlerdir. Yanlışı açıklayıp, bunun Rasulüallahın sözü olmadığını ortaya koymuşlardır. Ve delilleri de onların lehinedir. Zira, Kitap, Sünnet ve İcma ile sabittir ki, Allah Teâlâ yer ve gökleri altı günde yaratmıştır. En

162. Suyutî, a.g.e, ay.

163. Bu konuda, seneler önce yapılan bir tez çalışmasının hala basılmamış olması, ülkemizdeki rivâyet tetkikleri açısından bir kayıptır. Hatiboğlu, M.Said, "Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîler'in Sonuna Kadar Siyâsî-ictimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri" Ank.Ü. İlahiyat F., Ankara, 1967. (73). Bu çalışmayla ilgili olarak bkz. Kandemir, M. Yaşar, Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri, *Sünnet'in Dindeki Yeri*, s.362-366.

164. Müslim, 50, Sıfatu'l-Münâfikîn, I/27, had.No: 2789 (II/2149).

165. İlgili âyetler için bkz. Araf.54; Yunus.3, Hûd.7; Furkân 59; Secde.4; Kâf.38;

son yarattığı Adem'dir. O'nun yaratılışı da Cuma'ya rastlar. Bu ihtilafı hadis ise, bütün bunların yedi günde yaratıldığını ifade ediyor. Kaldı ki, bundan daha sahih bir senedle gelen haberde ilk yaratmanın pazar günü olduğu belirtiliyor."¹⁶⁶

İbn Cevzî ve İbn Kayyim (691-751) da, hadis'in **merfu** sıfatıyla uydurma olduğunu söylüyorlar. Buhârî, bunun Ebu Hureyre tarafından Ka'b'tan nakledildiğini söylemiştir.¹⁶⁷

Hadis'in Senedi:

Hadisçilerin müselsel haberlere örnek olarak verdikleri '*hadîsu'l-müşâbeke*' de denilen bu rivâyete senedi cihetiyle de eleştiri yöneltilmiştir. Beyhakî (384-458) şöyle diyor:

"Bu hadisi Müslim kitabında, **Şureyh b. Yunus** ve daha başkaları vasıtasıyla **Haccac b. Muhammed**'den rivâyet etmiştir. Kimi ilim adamları bu hadisi, tefsir ve tarih otoritelerinin ittifakına ters düştüğünden dolayı **gayri mahfuz** olarak nitelemişlerdir. Kimi alimler ise, hadisin senedindeki **İsmail b. Ümeyye**'nin **İbrahim b. Yahya**'dan, Onun da **Eyyub b. Halid**'ten aldığını, oysa **İbrahim**'in kendisiyle ihticacta bulunulacak vasıfta olmadığını söylemişlerdir. Büyük hadisçi Ali b. el-Medîni de, **İsmail b. Ümeyye**'nin haberi **İbrahim b. Yahya**'dan aldığını belirtmiştir..."¹⁶⁸

Kevserî (1878-1952), râvilerden **İbrahim b. Yahya** ile alakalı olarak şu bilgiyi verir:

"...Ahmed onun, kaderî, mu'tezilî ve cehmî olduğunu, bütün belanın ondan kaynaklandığını, ulemanın hadislerini terkettiğini ve onun bir hadis uydurucusu olduğunu söylemiştir. İbn Maîn de onun, kezzab bir râfîzi olduğunu belirtmiştir. Binaenaleyh, böyle bir senedle ne hadis, ne de müşâbeke sabit olamaz."¹⁶⁹

İbrahim b. Yahya ile ilgili olarak cerh ve tadil otoriteleri şu değerlendirmeleri yapmaktadırlar:

"Asıl ismi **Sem'an** olan bu zatın terceme-i halini Zehebî *Mizân*'da kaydetmiş, ancak hadis uydurduğu konusuna işaret etmemiştir. İbn Cevzî ise, *Mevzuât* adlı eserinin mukaddimesinde, kendine yöneltilen bir soruya cevap olarak, onun hadis uydurduğunu söylemiş, uydurduğu bir hadisi de misal olarak vermiştir. Nesâî'den de onun uydurmacı olduğuna dair bir görüş nakledilmiştir."¹⁷⁰

Bu zatın yalancılığı konusunda, ileri gelen hadis otoriteleri adeta ittifak etmişlerdir, denilse sezadır. Başta, Malik b. Enes, İbn Mubarek, Yahya b. Said el-Kattan ve İbn Maîn olmak üzere önceki ve sonraki hadisçiler onun yalancı olduğunu söylemişlerdir. Hatta Yahya, kaderî oldu-

Hadîd 4.

166. İbn Teymiyye, *Kavâid Ulûmi'l-Hadis*, s.289; *Fetâva*, I/256,7; XVIII/18.

167. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I/1/413. İbn Kayyim, *Menâr*, s.84-85.

168. Beyhakî, *el-Esma ve's-Sifât*, s.487.

169. Beyhakî, a.g.e., s.487 (dipnot, 1.)

ğu için değil, yalancı olduğu için onun hadislerinin terkedildiğini belirtmiştir.¹⁷¹

Bütün bunlara karşın Müslim'i ve rivâyetini müdafa edenler de yok değildir. İşte son devir hadisçilerinden biri olan Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî bunlardan birisi. O, öncelikle, İbn Medîni'nin; İsmail b. Ümeyye'nin hadisi, İbrahim b. Ebî Yahya'dan tedlis yoluyla aldığı şeklindeki görüşünü eleştirir. İbn Ümeyye'nin sika bir râvi olup, tedlis de yapmadığını söyler. Buradaki hatanın Eyyub b. Halid'den kaynaklandığına dikkat çeker. Eyyub'un Ebu Hureyre'den iki rivâyetinin bulunduğunu, bunlardan birisinde haberin; "...Rasulullah elimde tutarak" diye başladığını, diğesinde ise: "Ka'b dedi ki..." diye başladığını, fakat Eyyub'un iki sözü birbirine karıştırarak, Ka'b'ın sözünü Rasulüallah'a isnad ettiğini söyler.¹⁷²

b. Sihir Hadisi

Müslim'de bulunup da Kur'ân ile çeliştiği gerekçesiyle tenkit edilen bir diğerk hadis ise, Rasulüallah (sa.)'a sihir yapıldığını belirten hadistir. Rivâyet şöyledir:

"Aîşe (r.) şöyle demiştir: Rasulüallah'a Benî Zureyk Yahudilerinden Lebid b. A'sam denilen birisi sihir yaptı. Öyleki, Rasulüallah'a yapmadığı halde bir şey, sanki yapmış gibi geliyordu..."¹⁷³

Bu rivâyet, Allah Teâla'nın: "O zalimler, (mü'minlere) siz olsa olsa büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız, dediler"¹⁷⁴ âyeti ile çelişkili görülmüştür. Hadisi doğru kabul etmenin kafirlerin iddialarını haklı çıkarmak manası taşıyacağı ileri sürülmüştür. Hadise, erken devirlerde şiddetle itiraz edenlerden birisi Ebu Bekir el-Cassas (ö.h.370)'tur.

Cassas konuyla ilgili olarak şöyle demektir.

170. Halebi, Burhâneddin, *el-Keşfu'l-Hasis an men Rumiye bi Vazi'l-Hadîs*, s.47-48 (23).

171. İbn Hibbân, *Mecrûbîn*, I/105; İbn Cevzî, *Zuafâ*, I/51 (116). İşin ilginç tarafı bu İbrahim b. Yahya'dan İbn Cüreyye ve Şafîi gibi önemli bazı zevatin rivâyette bulunmalarıdır. İbn Cüreyye'in az olmakla beraber, künyesini kullanmak suretiyle ondan hadis naklettiğini İbn Hibban ifade eder. Şafîi'ye gelince İbn Hibban şu ifadeleri kullanıyor: "Şafîi, gençlik yıllarında onun meclisine iştirak etmiş, çocuk hafızasıyla onun hadislerini ezberlemiştir. Çocuklukta ezber, taş nakış gibidir. Ömrünün sonlarına doğru Mısır'a gidip, geniş eserler yazmaya başlayınca rivâyetlere ihtiyaç duymuş, fakat kitapları yanında olmadığı için çoğunlukla ezberinden kaydetmiştir. Bu bakımdan ondan (İbrahim'den) da rivâyette bulunmuştur. Çoğu zaman, onun ismini tasrih etmeksizin sadece, künyesini kullanmıştır..." İbn Hibban, a.g.e., I/107. Son dönem hadisçilerinden Kevserî, Şafîi'nin bu kabil râvilerden rivâyette bulunmasını bir zafiyet olarak kaydeder. Bkz. Kevserî, *İhkâku'l-Hak*, s.44.

172. Muallimî, *el-Envâru'l-Kâşife*, s.193.

173. Müslim, 39, Selam, 17/43 (II/1719).

"Rasulullah'a sihir yapıldığı yolundaki iddiaları hemen tasdik eden ve bu kabil iddiaları reddedenlere karşı en katı tutumu takınanlar, halkın cehele güruhu ve haşeviyenin elebaşlarıdır. Bu yolda sıhhatine kail oldukları uydurma haberler de rivâyet etmektedirler... Rasulullah'a sihir yapıldığını, bu sihirin ona tesir ettiğini ileri sürüyorlar. Hz. Peygamber'in: "yapmadığım ve söylemediğim halde, herhangi bir şeyi sanki yapmışım ve söylemişim gibime geliyor," dediğini iddia ediyorlar."¹⁷⁵

Allah Teâlâ'nın kafirlerin bu yollu iddialarını yalanladığını belirten Cassas, yukarıda kaydettiğimiz âyete atıfta bulunarak, konuyla alakalı rivâyetler için şu mütalayı serdetmektedir:

"Bu kabil haberler, ahmak haşeviyelerle eğlenmek, onları peygamberlerin mucizelerini inkara sevk etmek için mühlidlerin uydurdıkları haberlerdir."¹⁷⁶

Buna karşılık rivâyeti savunanlar da yok değildir. Onlar, Kur'an'ın söz ettiği müşriklerin, hadiste ifade edilen manayı kastetmediklerini söyleyerek, peygamberlerin de birer insan olduklarını hatırlatmışlardır. Ancak, Allah Teâlâ'nın onları koruduğunu, Eyyub (as) ile Musa (as.)'nin kendilerine dokunan kötülükleri şeytana nisbet ettiklerini, binaenaleyh, şeytanın zaman zaman peygamberlere de musallat olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Kasîmî şöyle demektedir:

"Bu kimselere karşılık, peygamberlere de sihir yapılabileceğini ispatlamak için Allah'ın şu sözü hatırlatılabilir: 'Hayır, siz atın dedi. Bir de baktı ki, büyüleri sayesinde, ipleri ve sopaları kendisine gerçekten koşuyor gibi görünüyor. Musa, birden içinde bir korku duydu.'¹⁷⁷ Âyet, açıkça bu sihirbazların, Allah'ın peygamberini hayale sürüklediklerini, öyleki, önünde gerçeklerin değişmesiyle, ipleri yılan zannettiğini, durmakta olan şeyleri hareket ediyorlar zannettiğini, ifade etmektedir. Bununla çelişecek makul bir sebep de yoktur. Öyleyse, kabulü ve iman edilmesi vacip olmaktadır."¹⁷⁸

Kasîmî'nin bu itirazına şu şekilde karşılık verilmektedir:

"Sihirbazların, sihirleriyle Musa'ya tesirinden dolayı O'nun ipleri yılan şeklinde görmesinden sözeden âyet yalnızca göz boyama ile ilgilidir. Nitekim Allah Teâlâ: "Siz atın dedi, onlar atınca insanların gözlerini büyülediler,"¹⁷⁹ Bu, akla yapılan bir sihir değildir. Aralarında çok fark vardır."¹⁸⁰

Sihir hadisine itiraz edenlere karşı müstakil bir eser de kaleme alınmıştır. Ebu Abdurrahman Mukbil b. Hâdî'nin yazdığı kitabın adı "*Rudûdu Ehli'l-İlm ale't-Tâînîne fi Hadîsi's-Sihr*," şeklindedir. 1988'de Mısır'da basılmıştır.

174. Furkân, 25/8; İsrâ, 17/47.

175. Cassas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I/59-60.

176. Cassas, a.g.e., I/60.

177. Tâhâ, 20/66-68.

178. Kasîmî, Abdullah b. Ali, *Müşkiletu'l-Ahâdîsi'n-Nebeviyye*, s.48.

179. Araf, 7/116.

c. Zinâkâr, hırsız ve içki içenin imanı ile ilgili hadis

Kur'an nassı ile ters düştüğü gerekçesiyle eleştiriye uğrayan bir diğer Müslim hadisi de, zani, hırsız ve içki içenin imanına dair haberdur. Hadisin zahiri, bu kimselerin söz konusu fiilleri işlerken imanlarının kendilerinden ayrıldığını ifade ettiği iddiası ile hadise itiraz edilmiş ve şu âyetle çeliştiği ileri sürülmüştür.

"İçinizden fuhuş yapan her iki tarafa da ceza verin"¹⁸¹

Âyette, fuhuş yapanlara 'sizden' denilmek suretiyle, kendilerinden 'mü'min' ismi nefyedilmezken, hadiste bu fiilleri irtikap edenlerden imanının ayrılacağı ifade edilmiştir.

Hadis'in Müslim versiyonu şöyledir:

"Zina eden kişi, zina halinde mü'min olarak bu işi yapmaz, hırsız çalarken mü'min olarak çalmaz, sarhoş da içerken, mü'min olduğu halde içmez."¹⁸²

Bu hadisi, kendine ulaşan metni itibariyle tenkit edip reddedenlerin başında, Müslim'den bir asır evvel vefat etmiş olan Ebu Hanife (ö.h.150) gelmektedir. Talebesi ile aralarında geçen konuşma şöyledir.

"Talebe: Şunu rivâyet eden kimseler hakkında görüşün nedir? Mü'min zina ettiği vakit, gömleğin çıkarıldığı gibi, kişinin imanı da başından çıkartılır. Tevbe ettiğinde, imanı ona geri döner." Bu sözlerden şüphe mi edersin? Yoksa onu tasdik mi edersin? Eğer, tasdik edersen, Haricilerin görüşüne iştirak etmiş olacaksın; Yok eğer şüphe edecek olursan, o zaman da, Haricilerin görüşünden şüphe etmiş ama kendi tavsif ettiğin adaletten de rücu etmiş olacaksın. Eğer, sözlerini tekzip edersen, bu taktirde sana, "Allah'ın peygamberinin sözlerini yalanlıyorsun" diyecekler. Çünkü onlar bunu, Rasulüllah'a kadar uzanan bir senedle rivâyet ediyorlar.

Alim: Onları tekzip ederim. Benim onları yalanlamam ve reddetmem, Peygamberi yalanlamak manasına da gelmez. Peygamber'in sözünü yalanlamak, ancak, kişinin "ben Peygamber'in sözünü tekzip ediyorum, demesiyle olur. Fakat, bir kişi, "ben Peygamber'in söylediği herşeye iman ediyorum, şu kadar var ki, Peygamber zulüm konuşmaz, Kur'an'a da muhalefet etmez, derse; onun bu sözü, Peygamber'i ve Kur'an'ı tasdik etmek, O'nu Kur'an'a muhalefetten tenzih etmek anlamına gelir. Şayet, Peygamber, Kur'an'la çelişse, Allah'a haksız yere söz isnad etse, Allah O'nu bırakmaz, kudretiyle yakalar ve şah damarını kopartır. Nitekim, bunu bir âyetinde belirtmiştir. (Hakka, 69/44)

180. İdlîbî, *Menhecu Nakdi'l-Metn*, s.255, 257.

181. Nisa, 4/16.

182. Müslim, I, İman, 24/104, had.no:57/5, (I/77). Aynı haberi Buhârî, Mezalim, II/157; Eşribe, VI/241; Hudûd, VIII/13'de rivâyet etmiştir. Hakim de iki değişik varyant ile haberi nakleder. Şöyle denilmektedir:

"Kul, zina ettiği vakit, iman ondan çıkar ve bir bulut gibi (tepesinde durur). Zinadan döndüğü vakit, iman ona geri gelir."

"Kim, zina eder, içki içerse, insanın başından gömleğini çıkardığı gibi, Allah da onun imanını çıkartır."

Allah'ın peygamberi Allah'ın kitabı ile çelişmez. Allah'ın kitabıyla ters düşen de Allah'ın peygamberi olamaz. Bu rivâyet ettikleri (haber) Kur'an'a terstir. Zira, Allah Teâlâ, Kur'an'da " " demek suretiyle, onlarda 'mü'min' ismini nehyetmemiştir. Ve yine, 'sizden kim onu işlerse' demiştir. Buradaki 'minkum-sizden' ifadesiyle ne hristiyan ve ne de yahudiler kastedilmemektedir. Sadece mü'minler kastedilmektedir. Peygamber'e isnaden, Kur'an'a muhalif olarak gelen rivâyetleri reddeden kimsenin itirazı, peygamber'i red manası taşımaz. O'nu yalanlamak anlamına da gelmez. Sadece, onu, Rasûlullah'a isnad ederek rivâyet edenleri reddetmek manasına gelir."¹⁸³

Bu değerlendirmesiyle Ebu Hanife, sözkonusu hadisin muhtevasını Kur'an'a ters görmüş ve reddetmiştir. Bunu yaparken getirdiği izah tarzıyla da, rivâyetler içerikleri bakımından değerlendirilirken nasıl bir metod izlenmesi gerektiğine dair önemli bir prensibi hatırlatmıştır. Ebu Hanife, bu ifadeleriyle adeta, asırlar sonra bile, kendi mezhebine mensup olup da, şu veya bu biçimde kaynaklara geçmiş olan rivâyetleri kritik etmeyi peygamber (s.a)'e ve O'nun sünnetine itiraz gibi anlamakta ısrar edenlere de peşinen ikazda bulunmuş gibidir. Bu kabil kritiklerin rivâyetleri nakledenlere yönelik olduğunu, asla Peygamber'e bir itiraz manası taşımadığını hatırlatmaktadır.

Ancak, sonraki alimler, Müslim'de yer alan bir hadisi reddetmekten se, onun tevil edilmesini tercih etmişlerdir. Ancak, haberin Buhârî ve Müslim'in dışındaki versiyonları, Hakim'in rivâyetleri de dahil, senedlerindeki bazı illetler gerekçe gösterilerek reddedilmişlerdir.¹⁸⁴

Bu hadise şüphe ile bakılmasına yol açan bir diğer sebepde, hadisin Buhârî'deki rivâyetlerinden bir kısmını, İbn Abbas'ın mevlası İkrime'nin nakletmiş olmasıdır.¹⁸⁵ İkrime'nin haricilikle itham edilmiş olması, hadisin muhtevasının da harici doktrinine paralel bulunması, râvinin kendi kanaatini desteklemiş olması şeklinde yorumlanmıştır. Kevserî, İkrime için şöyle diyor:

"İkrime'nin hadisine gelince, bu haricilik düşüncesinde bir râvinin hadisidir. Mezhebinin desteklediğinden dolayı, kabul edilemez."¹⁸⁶

İbn Abbas'a yalan isnad etmekle de itham edilen İkrime hakkında kaynaklarda şu bilgilere yer verilmektedir:

Bkz. Hakim, *Müstedrek*, I/22.

183. Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Muteallim*, s.26-27. Ebu Hanife ve talebeleri'nin bu konulardaki yaklaşımı için bkz. Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, D.İ.B.Y., Ankara, 1994.

184. Ebu Hanife, a.g.e., s.26.

185. Buhârî, *Hudûd*, VIII/20.

Zehebî (ö.h.748):

"Büyük alimlerdendir. Hıfzı cihetiyle değil, fakat, itikadi görüşlerinden dolayı hakkında ileri geri söz edilmiştir. Çünkü o, harici doktrinini benimsemiştir."¹⁸⁷

İbn Kuteybe (ö.h.276):

"İkrime, haricilerin görüşünü benimseyordu. Bazı idarecilerin onu tevkif etmek istemeleri üzerine, ölünceye kadar Davud b. Husayn'ın yanında gizlenmiştir. İkrime, seksen yaşında (ö.h.105/m.723)'te vefat etmiştir."¹⁸⁸

Ancak, İbn Hacer (ö.h.852) İkrime'ye yöneltilen eleştirileri reddetmekte, ona nisbet edilen: harici görüşünde olma, İbn Abbas'a yalan nisbet etme ve yöneticilerin hediyelerini kabul etme gibi ithamların asılsız olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.¹⁸⁹

Diğer yandan Muhammed b. Zeyd b. Vâkîd (?) başta olmak üzere bazı kimselerin de bu hadisi reddettikleri kaydedilmektedir.¹⁹⁰

d. Abdullah b. Übey b. Selûl ile ilgili rivâyet

Kur'ân'la çeliştiği gerekçesiyle itiraza maruz kalan haberlerden birisi de, münafıkların başı Abdullah b. Übey b. Selûl'un cenaze namazı ile ilgili rivâyettir. Rivâyette Hz. Peygamber'in onun cenaze namazını kıldığı ifade edilmektedir.

"Abdullah b. Übey b. Selûl vefat ettiği zaman, oğlu Abdullah Rasulüllah'a gelecek, babasına kefen yapmak için kendisinden gömleğini istedi. O da verdi. Sonra, cenaze namazını kılmasını istedi. Rasulüllah namaz için ayağa kalktı. Bu sırada Ömer, Rasulüllah'ın elbisesinden tutarak; 'Ya Rasulallah! Allah, onun namazını kılmanı sana yasakladığı halde, namazını mı kılacaksın?' dedi. Bunun üzerine Rasulüllah; 'Beni Allah, sadece muhayyer bıraktı ve: Onlar için ister bağışlanma dile, ister dileme. Onlar için yetmiş kere af dilesen de..., buyurdu. Ben yetmişten daha fazla af dileyeceğim, dedi.. Ömer: 'Hiç şüphe yok ki, o bir münafiktir, dedi. Arkasından, Rasulüllah onun namazını kıldı. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Onlardan ölen birinin üzerine asla namaz kılma, kabrinin başında da durma..", âyetini indirdi."¹⁹¹

Hadis'in kendileri ile çeliştiği söylenen âyetler şunlardır:

"Onlar için, ister bağışlanma dile, istersen dileme. Onlar için yetmiş kez de af dilesen, Allah asla onları affetmeyecek. Bu onların, Allah ve Rasulünü inkar etmelerinden dolayıdır."¹⁹²

186. Ebu Hanife, a.g.e., s.26 (dipnot).

187. İbn Cevzî, *Zuafa*, II/182.

188. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.457.

189. İbn Hacer, *Hedy*, s.425.

190. Davudoğlu, a.g.e., I/307.

191. Müslim, *Sıfatu'l-Münâfikin*, I/3. Hadisi, Buhârî, Cenâiz, Tefsir, Libas bölümlerinde, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce Tefsir bölümünde tahrir etmişlerdir.

"Onlardan ölen birisinin namazını asla kılma. Kabrinin başında da durma."¹⁹³

İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre, bu hadisi yukarıdaki âyetlerle çelişkili gördüğü için reddedenler arasında Buhârî şarihlerinde Dâvudî¹⁹⁴, büyük kelimci Ebu Bekir Bakıllânî (ö.h.403/m.1013); İmamı'l-Haremeyn Cuveynî (ö.h.478/m.1075) ve talebesi Ebu Hamid Gazzâlî (ö.h.505/m.1011) vardır.¹⁹⁵

Bakıllânî şöyle demektedir:

"Bunu kabul etmek caiz değildir. Bu hadis, sübutu bilinmeyen ahad haberlerdendir. Yani, bu konuda ahad haberler, tevatür derecesine ulaşmamıştır. Zannidir. Dolayısıyla, burada olduğu gibi, asıllardan herhangi biriyle çeliştiği vakit reddedilir."¹⁹⁶

Cuveynî ise:

"*el-Muhtasar*'da, Bu hadis *es-Sahîh*'te tahrir edilmemiştir, derken *el-Burhân*'da, hadisçiler sahih buluyorlar, demektedir."¹⁹⁷

Gazzâlî ise *el-Mustasfâ*'da: "Zahir olan, bu hadisin sahih olmadığıdır," demektedir.¹⁹⁸

Şarih Dâvudî de: "Bu hadis gayrı mahfuz'dur," demiştir.¹⁹⁹

Bu konuda Reşid Rıza da şu görüşleri ileri sürmektedir:

"Kuşkusuz bu hadis, iki âyetle çelişki arz etmektedir. Rivâyetlerden ve zanni delillerden daha çok kat'î deliller ve usulî din ile uğraşan alimler, bu çelişki karşısında metni cihetinden de olsa, hadisin sahih olmadığına hükmetmişlerdir. Bunların başında, büyük kelim alimleri, Bakıllânî, Cuveynî ve Gazzâlî gelmektedir. Buhârî şarihlerinden Dâvudî de onlar gibi düşünmektedir."²⁰⁰

Ancak, İbn Hacer başta olmak üzere hadisçiler, kelimcilerin rivâyetle ilgili görüşlerini hadis bilgilerinin azlığına hamletmişler, adetleri olduğu vechile rivâyetin tevili cihetine gitmişlerdir²⁰¹. Fakat, bu habere

192. Tevbe, 9/80.

193. Tevbe, 9/84.

194. Buhârî şarihleri arasında iki tane Dâvudî vardır. İbn Hacer'in kendisine atıfta bulunabileceği Ebu Cafer, Ahmed b. Said ed-Dâvudî olmalıdır. Hattabî'nin şerhinden azami derece de yararlanarak "*Şerhu'l-Câmii's-Sahîh*" adlı eseri meydana getirmiştir. İbnü't-Tin'in kendisinden nakillerde bulunduğu kaydedilmektedir. Bkz. Hüseyinî, a.g.e., s.63-64.

195. İbn Hacer, *Feth*, VIII/222.

196. İdlîbî, *Menhec*, s.263.

197. İbn Hacer, *Feth*, VIII/222.

198. İbn Hacer, a.g.e., VIII/222.

199. İbn Hacer, ay.

200. Reşid Rıza'nın bu hadis ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. Menar, IX/696, XXIX/40-43, 104-105; İdlîbî, *Menhec*, s.264.

kalamcılarının rivâyet tekniğinden ziyade, içerik açısından itiraz ettiklerini gözden kaçırmışlardır.

c. Kur'ân Metn'i İle Çelişen Haber:

Müslim'in naklettiği bir haber'de Leyl suresi 3. âyet'in, bugün elimizdeki Kur'ân metninden farklı olduğu görülmektedir. Alkame'den nakledilen haberde şöyle denilmekte:

"Alkame şöyle demiştir: Şam'a gelmiştik. Orada Ebu'd-Derdâ'ya rastladım, bana: 'İçinizden Abdullah'ın kıraati üzere okuyan var mı? diye sordu.' Ben de: Evet, ben okurum, dedim. Peki Abdullah'ın 'Vellely İza Yağşa' âyetini nasıl okurken işittin? dedi. Ben, 'Vellely İza Yağşâ. Ve'z-Zekeri ve'l-Ünsâ' şeklinde okurdu, dedim. Ebu'd-Derdâ: 'vallahı, ben de Rasulullah'ın onu bu şekilde okuduğunu işittim. Fakat şunlar (Şamlılar) benim onu 've mâ halaka' şeklinde okumamı istiyorlar, ama ben onlara uymuyorum, dedi."²⁰²

Davudoğlu'nun naklettiğine göre Mazerî (453-536), bu kabil haberler dinsizlerin Kur'ânı Kerim'in tevatüren nakledildiğine dil uzatmalarına sebep olur düşüncesiyle, haberi nesh teorisiyle açıklamış ve rivâyetteki şekliyle okuyanların, nesh bilgisi kendilerine ulaşmayan kimseler olduğu yorumunu yapmıştır.²⁰³

Ancak, rivâyeti Mazerî gibi yorumlamaya gerek görmeden asılsız olarak niteleyenler de vardır. Bunlardan birisi Ebu Bekir el-Enbârî (ö.h.328/m.940)'dir. Kurtubî'nin naklettiğine göre O, bu haberle birlikte aynı minvalde bir başka haberi daha aktardıktan sonra şöyle der:

"Bu haberlerin ikisi de **merduuttur**. Bu konudaki icmaya terstir. Hamza ve Asım, İbn Mesud'dan müslüman camianın üzerinde ittifak ettiği şekli ile onu nakletmektedirler. İcma ile örtüşen iki senede itibar etmek, icmaya ve ümmete ters düşen bir habere itibar etmekten daha evladır..."²⁰⁴

f. İbrahim (as)'le İlgili Haber

Müslim'de yer alan bir rivâyette İbrahim (a.s)'in üç kere yalan söylediği ifade edilmektedir. Peygamber'in 'sıdk-doğruluk' sıfatına aykırı düşüğü gerekçesiyle buna itiraz edilmiştir. Ebu Hureyre (r.)'den nakledilen haber şöyledir:

"..Rasulullah (s.a) şöyle buyurmuşlardır; İbrâhim (a.s) "üç kerenin dışında asla" yalan söylememiştir. İkisi Allah'ın zatıyla ilgilidir. Birisi, ben gerçekten hastayım,

201. İbn Hacer, *Feth*, VIII/222,273.

202. Müslim, 6, Mesâcid, 50/282, had.no: 824 (I/565).

203. Davudoğlu, a.g.e., IV/415-416.

204. Kurtubî, *el-Câmi*, XX/81. Haberi Buhârî, 65, Tefsir, 93/2 (VI/84)'de nakletmiştir.

sözü; diğeri ise; "belki bu işi büyükleri olan şu put yapmıştır", sözüdür. Bir tanesi de Sâre hakkındadır..."²⁰⁵

Şarihler bu rivâyeti çok değişik şekillerde açıklamışlardır. Fahreddin er-Râzî (h.544-604) bu kabil izahları naklettikten sonra şöyle demekten kendini alamamıştır:

"..Kimileri, bunun İbrahim (.s)'den sadır olan bir yalan olduğunu söylemişler ve bu konuda Hz. Peygamberden "İbrahim sadece üç sefer yalan söylemiştir" diye de bir hadis rivâyet etmişlerdir. Birisine; "bu hadis asla kabul edilemez. Zira, İbrahim (a.s)'e yalan nisbet etmek caiz değildir," dedim, bu kişi bana: "Adalet vasfını haiz râvilerin yalan söylediklerine nasıl hükmedilir?" diye karşılık verdi. Ben de dedim ki: "Yalanı, râvilere yahut İbrahim Halil (as)'e nisbet etme tercihiyle karşı karşıya kalındığında, kesin olarak bilinen bir şey varsa o da, râvilere nisbetinin daha münasip olacağıdır, dedim."²⁰⁶

II- Tarihî Vakualarla Çeliştiği İçin Eleştirilen Rivâyetler

a. Mirac hadisi:

Müslim'in Sahihi'nde yer aldığı halde, tarihi gerçeklere ters düştüğü iddiasıyla reddedilen haberler de vardır. İşte bunlardan bir tanesi, mirac olayının Rasulüllah (s.a)'a peygamberlik gelmezden önce vuku bulunduğunu ifade eden rivâyettir. Şöyleki:

"Şerik b. Abdullah b. Ebu Nemîr dedi ki: Enes b. Malik, Rasulüllah'ın Kâbe mescidinden alınarak yürütüldüğü geceyi bize anlatırken onun şöyle dediğini duydum. Rasulüllah'a vahiy gelmezden evvel bir gece kendileri, Mescidi Haram'da uyurken, yanına üç kişi gelmiş... Şerik hadisi, Sabit el-Bunânî'nin hadisi gibi bütün detaylarıyla nakletmiş, yalnız hadiste bazı takdim ve tehirler, ziyade ve noksanlar yapmıştır."²⁰⁷

Davudoğlu bu hadisle alakalı olarak şöyle diyor:

"Hadisin Şerik rivâyetinde, İsrâ'nın Peygamber'e vahiy gelmezden önce vaki olduğu bildiriliyorsa da, bu hatadır. Müslim'in de tenbih ettiği gibi Şerik, bu rivâyetinde takdim ve tehirler yapmış, ulemanın asla kabul edemeyeceği vehimlere kapılmıştır. İsrâ hakkında en öncelikle bildirilen kavi, Rasulüllah'a peygamberlik geldikten onbeş ay sonra olmasıdır. Daha önce vukuuna kail olan yoktur. Zaten Şerik'in makul bir râvî olup olmadığı da ulema arasında ihtilafıdır."²⁰⁸

İbn Hacer, *Feth*, VII/574-575.

205. Müslim, 43, Fazâil, 41/154, had.no:2371 (II/1840); Buhârî, Enbiya, 8 (IV/112); İbn Hacer, *Feth*, VI/301-304.

206. Râzî, Fahreddin, *Mefâtih*, XIII/148. Râzî'nin görüşüne itiraz edenler de yok değildir. Bunlardan birisi müfessir Âlûsî'dir. O, bu tavrın Râzî'nin hadis formasyonunun yetersizliğinden kaynaklandığını söylemektedir. Bu konuda bkz. Cezâîrî, *Tevcih*, I/209 (dipnot).

207. Müslim, I, İman, 74/262. Hadisi Buhârî, Tevhid, VIII/203'de rivâyet etmiştir.

Bu haber, çok daha erken devirlerde eleştirilmekten kurtulamamıştır. İbn Hazm (383-4/456) tenkit edenlerin başında gelmektedir. O, bu hadisin Buhârî ve Müslim'de yer alıp da te'viline imkan bulunmayan iki hadisten biri olduğunu belirtmiş ve problemin râvî **Şerîk**'ten kaynaklandığına işaret etmiştir²⁰⁹. Kadı İyaz da İbn Hazm gibi düşünmektedir. Ancak, bazıları haberi müdafa etmişlerdir. Bunlardan birisi **Ebu'l-Fazl b. Tahir**'dir. Bu konuda *el-İntisar li Eyyami'l-Emsâr*" isimli müstakil bir risale de kaleme almıştır²¹⁰.

Münakaşaya konu olan râvî, **Şerîk b. Abdullah b. Ebî Nemîr, Ebu Abdullah el-Medenî** (ö.h.140/m.757), ile alakalı olarak, kaynaklarda şu bilgiye rastlanmaktadır:

"Enes'ten rivâyet etmiştir. Sahîhayn'da hadisi tahrir edilmiştir. Malik de kendisinden rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn ve Nesâî hakkında 'leyse bi kavi' ifadesini kullanmışlardır."²¹¹

İbn Hacer, Nesâî ve İbn Cârud'un, onun hakkında "kavi değildir", dediklerini; Yahya b. Said el-Kattan'ın ondan hadis nakletmediğini kaydetmektedir. Başkalarıyla çelişmesi halinde, rivâyetinin şaz veya münker sayılacağını, en iyisinin, ayrıldığı noktalar tespit edilip, ferd kaldığı yerleri belirtmek veya çoğunluğun rivâyeti doğrultusunda, onun haberini tevîl etmek olduğunu not etmiştir.²¹²

b. Ebu Hureyre Hadisi:

Müslim'in İman bölümünde rivâyet ettiği, isnadında Malik b. Enes'in de yer aldığı bir haber de tarihi gerçeklikle çeliştiği için tenkit edilmiştir. Bu rivâyette Ebu Hureyre (r.) şöyle diyor:

"Hz. Peygamber ile birlikte Hayber' sefer ettik, Allah bize fethi müyesser kıldı..."²¹³

208. Davudoğlu, Ahmed, a.g.e., II/109.

209. Sanânî, *Tavzih*, I/128; Cezâîrî, *Tevcih*, II/741.

210. İbn Hacer, *Hedy*, s.380; *Feth*, XIII/414-415.

211. İbn Cevzî, *Zuafa*, II/40.

212. İbn Hacer, *Feth*, XIII/415. Zehebî bu râvî ile ilgili olarak şunları kaydediyor:

"İbn Maîn ve Nesâî bu zat hakkında: "fena değil", "sağlam değil" dediler. İbn Hazm ise onu tanımamış ve hadis uydurmakla itham etmiştir. Ebu Davud, sika olduğunu söylemiş ve Malik gibi ondan rivâyette bulunmuştur. Şüphesiz sağlamlıkta O, Yahya b. Said el-Ensârî (ö.143/760) ayarında değildir. Onun tariki ile gelen İsra hadisinde mütabii olmayan lafızlar vardır, ki bunlar Buhârî'nin Sahih'inde yer almaktadır." Zehebî, *Nubelâ*, VI/159-160; Krş. Hatiboğlu, *Eleştiriler*, s.11.

213. Müslim, I, İman, 183, had.no: 115 (I/108). Haberi Buhârî, 83, Eyman, 33 (VII/235),

Buhâr'nin de naklettiği bu haber, Ebu Hureyre'nin Hayber'e fetihten sonra katıldığına dair gelen rivâyetlerle çelişki arz etmektedir²¹⁴. Bu itibarla Darakutnî:

"Bu hadisi, Buhâri ve Müslim rivâyet etmişlerdir.. Bu bir *vehim*'dir," demiştir.²¹⁵

c. *Ebu Süfyan hadisi:*

Tarihi vakıa ile ters düştüğü için eleştirilen bir diğer Müslim hadisi de, Ebu Süfyan'ın Peygamber'den yapmasını istediği üç şeyi içeren hadistir:

"Müslümanlar Ebu Süfyan'ın yüzüne bakmıyor, kendisiyle oturmuyorlardı. Bunun üzerine Rasulüallah'a gelerek: 'Ya Rasulallah! Üç şey var, onları benim için yapar mısın? dedi. O da, evet karşılığını verdi. Ebu Süfyan: 'Bende ararım en iyisi ve en güzeli Ümmü Habibe binti Ebî Süfyan var, onu sana vereyim, dedi. Rasulüallah: Olur, buyurdular. Ebu Süfyan, Bir de Muâviye var. Onu katında katip yapar mısın? dedi. Rasulüallah, yine, olur buyurdular. Ebu Süfyan: "Bir de beni emir tayin etmeni istiyorum. Ta ki, vaktiyle müslümanlarla çarpıştığım gibi, kafirlerle de çarpışayım, dedi. Rasulüallah, buna da, peki cevabını verdi."²¹⁶

Tarihçi İbn İshak (85-150,3), Rasulüallah'ın Ümmü Habibe'yi Habeşistanda iken Amr b. Umeyye ed-Damrî ile Necâşi'ye gönderdiği dört yüz dinar mihir karşılığı nikahladığını kaydetmektedir²¹⁷. Taberi (ö.h.310) de aynı mahiyette bir habere yer vermektedir.²¹⁸

Dârakutnî (ö.h. 385) de, Ümmü Habibe'nin önceleri Ubeydullah b. Cahş'ın karısı olduğunu, onun Habeşistan'da Hristiyan olarak ölmesi üzerine, Necâşi'nin onu Peygambere nikahladığını, Şurahbil b. Hasene ile de Peygamber'e gönderdiğini rivâyet ediyor.²¹⁹

Bunlara ilaveten kaynaklarda, Rasulüallah ile Ümmü Habibe'nin, Ebu Süfyan müslüman olmadan çok evvel evlendikleri, evlenme haberi Ebu Süfyan'a ulaşınca onun: 'kızım erişkindir, dilediğini yapar,' dediği yer almaktadır.²²⁰

64, Mağazî, 38 (V/81)'de rivâyet etmiştir.

214. Hz. Heygamber'in Hayber seferine çıktığı günlerde o yeni Medine'ye gelmiş, oradan da Hayber'e geçmiştir. Bkz. Accac Hatîb, Muhammed, *Ebu Hureyre Râviyetu'l-İslam*, s.70. Zehebî'nin naklettiğine göre ise O: "savaşı bitirdikleri gün, Hayber günü geldim." diyor. Bkz. Vâkıdî, *Mağazi*, II/636, 683. Zehebî, *Nubelâ*, II/588; İbn Hacer, *Feth*, VII/393.

215. İbn Hacer, *Hedy*, s.369; Krş., Hatiboğlu, *Eleştiriler*, s.11.

216. Müslim, 44, Fadailu's-Sahâbe, 40/168, had.no:2501 (II/1945).

217. İbn Hişam, *es-Sire*, I/224.

218. Taberî, *Zuyulü Tarih't-Taberî*, s.605, 697.

219. Nakleden Kurtubî, *el-Câmi*, XIV/165.

Diğer taraftan, Rasulüllah vefat ettiği sırada Ebu Süfyan'ın Necran valisi olduğu iddiaları da tarihçiler tarafından reddedilmektedir. Vakıdî (ö.h.207) şöyle diyor:

“Tarihçiler, Rasulüllah'ın vefatı esnasında Ebu Süfyan'ın Necran valisi olduğu iddiasını reddetmektedirler. Onlar, Rasulülâh vefat ettiği sırada onun Mekke'de bulunduğunu, Rasulüllah'ın Necran valisinin ise o vakit Amr b. Hazm olduğunu, belirtmektedirler.”²²¹

İbn Hacer'de aynı kanaattedir.²²²

Sadece İbn Kayyim Ebu Süfyan'ın Necran'a vali tayin edildiğine dair bir kayıt düşmektedir.²²³

Bu tarihi bilgilerden de hareket ederek İbn Hazm, rivâyetin uydurma olduğunu söylemiş ve:

“Bu uydurmadır. Uydurma olduğunda da hiç şüphe yoktur,” demiştir.²²⁴

İbn Hazm, hadisteki problemin râvi İkrime b. Ammar'dan ileri geldiğini ifade etmiştir. Nevevî'de bu hadisin müşkil hadislerden biri olduğuna dikkat çekmiştir.²²⁵

İbn Salah (ö.h.643), İbn Hazm'ın sözüne şiddetle karşı çıkmış ve Ebu Süfyan'ın nikahın yenilenmesini(!) istediğini söyleyerek tevile yönelmiştir. İbn Kesîr (701-774), bu konuda müstakil bir risale kaleme almış ve hadisi tevil etmiştir. Ebu Süfyan'ın Rasulüllah'a evlenme teklif ettiği kişinin Ümmü Habibe değil, onun kızkardeşi Azze olduğunu, râvilerin yanlışlıkla bu ismi, Ümmü Habibe zannettiklerini belirtmiştir.²²⁶

Ebu'l-Vefa el-Kuraşî ise, tevil çabalarının taasup ürünü olduğuna işaret etmiştir.²²⁷

İbn Kayyim, “*Cilâu'l-Efhâm*”da, bu konuda alimlerin görüşlerini bir araya toplamış, sonra da tek tek onları münakaşa etmiştir. Sonunda ise:

“Doğrusu hadis, **gayrı mahfuz**'dur demiştir.”²²⁸

220. İbn Hacer, *İsâbe*, IV/306; İbn Abdilber, *İstîâb*, (İsabe'nin kenarında) IV/305.

221. İbn Abdilber, *İstîâb*, II/190.

222. İbn Hacer, *İsâbe*, IV/179.

223. İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, I/125.

224. İbn Hazım, *İhkâm*, VI/199; Sanânî, *Tavzîh*, I/129-130.

225. İbn Hazım, *İhkâm*, VI/198-199; Sanânî, a.g.e., I/130.

226. Tahânevî, a.g.e., s.278-288.

227. Tahânevî, a.g.e., s.288.

Son devir alimlerinden Ebu Şehbe, hadisi vehm ve galat nevinden saymış, cerh ve tadil imamlarından hiçbirinin râvî İkrime'yi hadis uydurma ile itham etmediklerini söyleyerek, hadisin uydurma addedilemeyeceğini belirtmiştir.²²⁹

d. Kıyamet'in Vaktini Tayin Eden Hadis

Vakıa ile çeliştiği iddiasıyla reddedilen hadislerden birisi de, kıyamet'in ne zaman kopacağı ile ilgili hadistir. Hadiste şöyle denilmektedir:

"Bir adam, Rasulüallah'a: kıyamet ne vakit kopacak? diye sormuş. O esnada yanında da Ensar'dan Muhammed isminde bir çocuk varmış. Rasulüallah: Eğer bu çocuk yaşarsa, o ihtiyarlamadan, kıyamet kopacaktır, demiş."²³⁰

Hız. Âişe'den gelen bir rivâyette ise, bedeviler Rasulüallah'ın yanına geldikleri vakit, O'na kıyametin ne zaman kopacağını sormuşlar. O da içlerinden en genç olanlarına bakıp, şayet bu yaşarsa, o ihtiyarlamadan kıyametiniz kopacaktır, buyurmuştur.²³¹

Hadisin bazı varyantlarında ise, yüzyılın sonunda kıyametin kopacağı söylenmektedir.²³²

Hadiste geçen "kıyamü's-saa- kıyametin kopması" tabirini, mutlak anlamında dünyanın son bulması manasında anlayanlar, tarihi vakıa ile çeliştiğini ileri sürerek reddetmişlerdir. Bu ifadeyi, daha özel manada, o asırda veya o mecliste bulunanların hayatlarının sona ermesi anlamında alanlar hadisi sahih bulmuşlardır.

İdlibî'nin hadisle ilgili yorumu şöyledir:

"Bu hadis müşkildir. Zira, zahiren, Rasulüallah'ın vefatından kısa bir süre sonra kıyametin kopacağına delalet etmektedir. Bu süre ise, Rasulüallah'ın sağlığında küçük çocuk olan birinin ihtiyarlayamayacağı kadar bir süredir."²³³

İbn Kuteybe (ö.h.276)'nin müdafası şöyledir;

"Bu hadisten râvîler, bir kelime düşürmüşlerdir. Ya unuttuklarından dolayı veya bu esnada Rasulüallah'ın sesini biraz kısmış olmasından dolayı duymadıkları için

228. İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, I/53-56.(?)

229. Ebu Şehbe, *Difaun ani's-Sünne*, s.186. Rivâyette ilgili olarak Hatiboğlu hocamız şunları söyler: "...Yine bu hadis, Müslim'in asıllar'dan sayılan hadislerindedir. Yani, mütâbaât, mükerrerât veya şevahid hadislerinden değildir. İbnü'l-Esîr (ö.630/1232)'e göre, 'bu hadis Müslim'in vehimlerindedir.'" Hatiboğlu, *Eleştiriler*, s.14.

230. Müslim, 52, Fiten, 27/137, had.no. 2953. (III/2269).

231. Müslim, a.g.y., 27/136.

232. Hadisi, Ahmed, Müsned, III/213, 228-229'da, Buhârî, Fiten, Tefsir, Rikak bölümlerinde rivâyet etmiştir.

böyle yapmışlardır. Hiç kuşkusuz Rasulüallah: "Sizden bugün hayatta olan hiçkimse, o gün sağ olmayacaktır" demiştir. Yani, o mecliste bulunanlardan veya sahabe-den hiçkimse. Râvi burada 'minküm-sizden' kelimesini düşürmüştür.²³⁴

Rağıb Isfahânî (ö.h.502) hadiste geçen '**es-Saatu**' kelimesinin, belli bir asrın son bulması anlamına gelebileceğini söyler.²³⁵

İbn Hacer (ö.h.852) de, Kadı İyaz'ın;

"Âişe, hadisi, Enes hadisini tefsir etmiştir. Maksud, söze muhatap olan kimsele-rin kıyametidir. Nitekim sahabeden en son vefat eden h.110'da Ebu Tufeyl Amir b. Vâsile'dir. Binaenaleyh, bu hadis doğru tecelli etmiştir," dediğini nakleder.²³⁶

İbn Cevzî ise:

"Rasulüallah'ın bazı şeylere kıyasla karar verdiğini, kıyasın ise muteber bir delil olduğunu hatırlatarak, Peygamber kendisine kıyametin çok yakın olduğuna dair inen âyetlerden, bu sürenin bir asrı aşmayacağını zannetmiş, hatta bu sebeple Deccal'in kendi sağlığında çıkması ihtimalinden bile bahsetmiştir," diyor.²³⁷

e. Emzirme ile ilgili Hadis

Müşahede'nin tekzip ettiği iddia edilen haberlerden birisi de, Hz. Âişe kanalıyla gelen raza'a-emzirme ile ilgili hadistir.

"Âişe: 'bilinen on defa emzirme, hurmeti gerektirir (âyeti), Kur'an cümlesinden idi. Sonra bu sayı, beş malum emme ile neshedildi. Rasulüallah vefat ettiğinde, bunlar Kur'an'da okunuyordu., demiştir."²³⁸

233. İdlibî, *Menhec*, s.281.

234. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s.99.

235. İbn Hacer, *Feth*, XI/305-306.

236. İbn Hacer, a.g.e., ay.

237. Aynı yer. İbn Cevzî'nin elimizde bulunan eserlerini taramamıza karşın, bu ifadeleri bulmak mümkün olamamıştır. İbn Hacer ise kaynak vermemektedir.

238. Müslim, 17, Razâ', 6/24, had.no:1452. (II/1075). Müslim'de yine burada olduğu gibi önce inzal edilip de bir müddet okunduktan sonra neshedildiği söylenen bazı rivâyetler vardır. Bunlardan bir tanesi, Bi'r-i Maûna katliamında hayatını kaybedenlerle ilgilidir. Hz. Enes'ten gelen rivâyette Allah Teâla'nın onlar hakkında bir âyet indirdiği ve bunun daha sonra neshedildiği belirtilmiştir. Müslim, 5, Mesâcid, 54/297, had.no:677 (I/468). Haberlerin neshe konu teşkil edip etmedikleri bir yana, bu haber'in ravilerinden birisi de Malik b. Enes'tir. Haber'i kendisinden Yahya b. Yahya nakletmektedir. Ancak, *Muvatta*'ın çok meşhur iki nüshası olan Yahya b. Yahya el-Leysi ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî nüshalarında bu haber mevcut değildir. Leysi, *Muvattâ*, 9, Kasru's-Salât, 16/48 (I/159); Şeybânî, *Muvattâ*, 72, Babu'l-Kunût, had.no:242, s.91. Her iki nüshada da İbn Ömer'in kunut yapmadığına ilişkin müşterek bir rivâyet vardır. Ancak, *Muvatta*'ın en son râvisi Ebu Mus'ab ez-Zührî (150-242) nüshasında habere yer verilmiştir. Ebu Musab, *Muvattâ*, 31, Babu Câmii't-Taâm ve's-Şarâb, had.no:1964 (II/112). Bu son nüshanın diğer *Muvattâ* nüshalarından, özellikle de Leysi nüshasından önemli farklılıklar arzettiği bilinmektedir. (Ebu Musab, a.g.e., I/40-42).

Diğer taraftan Malik'in bu haberi kendisinden naklettiği hocası İshak b. Abdullah b.

Rivâyette zikredilen, ne on emme ve ne de beş emmeyle ilgili âyetler bugün Kur'ân'da mevcut olmadığı için, böyle bir iddianın Kur'ân'ın tahrif edildiği gibi yanlış bir kaniya yolaçacağı gerekçesiyle bu haber reddedilmiştir. Hadise itiraz edenlerden Ebu Cafer Tahavi (229-321) şu görüşleri ileri sürüyor:

"Bu haberi, *Abdullah b. Ebu Bekir*'den başka hiç kimsenin naklettiğini bilmiyoruz. Bize göre bu, yani, Âişe'den rivayet ettiği; Rasûlullah'ın vefatında bunların Kur'ân âyeti olarak okundukları ifadesi, onun bir *vehmi*'dir. Şayet böyle olsaydı, Kur'an'ın diğer kısımları gibi namazlarda okunması caiz olurdu. Haşa, ne böyle bir şey ve ne de Kur'ân dışında ondan birşeyler kalmış olması asla söz konusu değildir... Bu hadiste, *Abdullah b. Ebi Bekr*'in, *Kasım b. Muhammed* ve *Yahya b. Said*'in rivâyetine ilavede bulunduğu bir delil de şudur: Biz, bu hadisi *Abdullah b. Ebi Bekir*'den sadece *Malik*'in naklettiğini biliyoruz. Bilahere, *Malik* onu terketmiş, kabul etmemiştir. Ve rivâyetin aksi istikamette fetva vermiştir. Ona göre, az ya da çok her tür emme hurmeti gerektirir. Şayet, hadis sahih olsa ve Allah'ın kitabında da bulunsaydı, o taktirde *Malik*, ona muhalefet edip, başka türlü fetva vermezdi."²³⁹

Serahsi (ö.h.490) de bu habere şiddetle karşı çıkar ve şöyle der:

Ebî Talha'dır. İbn Abdilber'in beyanına göre *Malik* bu zattan onbeş hadis nakletmiştir. Bu haberler arasında Müslim rivâyeti yer almamaktadır. İbn Abdilber, *Tecrid*, s.14-18; Yine İbn Abdilber, *el-İstizkar*'da kunut'a dair bütün haberleri nakletmiş, fakat bu versiyona atıfta bulunmamıştır. *İstizkar*, V/165. VI/198-203. Gerçi *Dârakutnî*, *Malik*'in, *İshak*'tan dördü ihtilaflı, onsekiz rivâyet aldığını söyler. Bunun da *Muvatta* dışındaki rivâyetlerden olduğuna işaret eder. Bkz. *Dârakutnî*, *Ahâdisu'l-Muvattâ*, s.15,35.

Aynı rivâyet'in hem *Malik* hem de başkaları kanalıyla Buhârî tarafından da naklediliyor olması haber'in rivâyet tekniği açısından muteber kabul edildiğini göstermektedir. Ancak kaynak olarak gösterilen *Malik*'in kendi eserinde rivâyetin yer alıp alması noktasındaki ihtilaflar ve rivâyetin içeriği özel olarak haber'in etkikini gerektirmektedir. Zira neshe konu teşkil eden âyet ne bir emir ve ne de bir yasak ihtiva etmemektedir. Sadece Bi'r-i Mâûne katliamında âhirete intikal eden şehidlerin bir arzusu müslümanlara duyurulmaktadır. Böyle bir âyetin neshindeki gerekçe ne olabilir?

Diğer bir mensuh âyetler bahsi de *Ebu Musa el-Eşâri*'den gelen bir rivâyette konu edinilmektedir. *Zekât* bölümünde yer alan bu rivâyette, Âdem oğlunun açgözlülüğü sözkonusu edilmektedir. Berâe suresi uzunluğunda, yani 129 âyet civarında olan bu sure sonradan neshedilmiştir ve *Ebu Musa* (r.) bu sureden sadece sözkonusu âyeti hafızasında tutabilmiştir. Aynı rivâyette mehsuh başka bir sure ve âyete de işaret edilmektedir. Bkz. Müslim, 12, *Zekât*, 39/119, had.no.1050 (I/726).

Bu haber, Müslim'in en çok tenkit alan râvisi *Süveyd b. Said*'ten nakledilmektedir. İkincisi haber'in *Enes* (r.) versiyonlarında metin Hz. Peygamber'in bir sözü olarak bildirilmekte, bir tek versiyonunda Hz. *Enes*, bunun Peygamber (sa.)'in kendi sözü mü, yoksa indirilmiş bir âyet mi olduğunu bilemediği belirtilmektedir. İbn Abbas rivâyetinde de onun bu konuda mütereddit olduğu kaydı vardır. Bkz. Müslim, 12, *Zekât*, 39/116-118, had.no:1048-49 (I/725-26). Ve tabii, burada da neshe konu olan şeyin bir emir veya yasak değil, haber olduğu görülmektedir. Nesh doktrini bakımından çözümlenmesi gereken bir problemdir. Bunun da müstakil olarak tetkiki gerekmektedir.

239. *Ebu'l-Mahasin*, *Yusuf b. Musa*, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkili'l-Âsâr*, I/

Bu sözün batıl olduğuna delil, Allah Teâlâ'nın: 'Kur'ân'ı biz indirdik, onu biz muhafaza edeceğiz,' sözüdür²⁴⁰. Sabittir ki, Rasulüllah'ın vefatından sonra nazil olacak (!) bir vahiyyle şeriatın neshi diye bir şey sözkonusu değildir. Şayet bunu, O'na vahyolunanın bir kısmı için caiz görecektir olursak, o taktirde, hepsi için de caiz olması gerekir. Binaenaleyh, böyle birşey, zaman içerisinde vahiyyle sabit hiçbirşeyin kalmamasına yolaçar. Bundan daha çirkin ne olabilir? Kim bu kapıyı açarsa, bugün elimizde olanların bir kısmının veya tamamının Rasulüllah'ın şeriatı ile çelişip çelişmediğinden emin olamaz... Bu kabil âhad haberler, şaz'dır, sahih değildir. Aîşe'nin hadisi de sahih olamaz. Zira, hadiste deniliyor ki, sahife sedirin altında idi. Biz Rasulüllah'ın defin işleri ile meşgul olurken, eve bir oğlak girdi ve onu yedi. Böyle bir şeyle, o hafızalardan da silinmeyeceği gibi başka bir sahifeye yazılması da zor bir şey değildir. Böylece, bu hadis'in asılsız olduğu anlaşılmış oluyor.²⁴¹

İbn Humam (ö.h.861) ise şu mütalayı serdeder:

"Nasih'in Rasulüllah'ın vefatına yakın olduğu iddiası tutarlı değildir. Ancak, külli bir nesh (emme ile ilgili her iki durum) kabul edilirse belki! Aksi taktirde Kur'ân'dan neshedilmediği halde birşeylerin kaybolup, yok olduğunu söylemek icap eder. Nitekim Râfızîler ayınsını iddia ediyorlar. Veyahut, beş emme ile ilgili âyetin şimdi Kur'ân'da okunuyor olması icap eder..."²⁴²

İbn Hümmam, hadisin senedi sahih olmasına rağmen, **batınî inkıta-**
dan dolayı kendisiyle ihticacın batıl olacağını vurgulamaktadır.²⁴³

Hadisi müdafa edenlerden İbn Kuteybe ise, oğlağın yazılı sahifeyi yemesinde bir gariplik bulunmadığını, keçinin mübarek bir hayvan olduğunu söyler ve faziletine dair birtakım rivâyetler naklettikten sonra şöyle der:

"Allah Teâlâ, bir şeyi iptal etmek istediği zaman, onu zayıf bir şeyle de kuvvetli bir şeyle de iptal eder."²⁴⁴

Son devir hadisçilerinden Âzîmâbâdî, nesih Rasulüllah'ın vefatına yakın gerçekleştiğinden, neshedildiğini duymayan kimselerin, vefatından sonra dahi, bu âyetleri okumaya devam etmiş olabilecekleri ihtimalini ileri sürer.²⁴⁵

f. Siyâsî İçerikli Haberler

Müslim'in Sahihi'nde, özellikle Fiten ve İmâre bölümlerinde yer alan bazı rivâyetler de eleştiriden nasibini almıştır. Bu rivâyetler, erken dönem islam toplumunun siyasi gelişmeleri ile irtibatları kurularak tenkit

321; Mahmud, Abdülmecid, *Ebu Cafer Tahâvi ve Eseruhû fi'l-Hadis*, s.243.

240. Hicr, 15/9.

241. Serahsî, *Usûl*, s.79.

242. İbn Hümmam, *Fethu'l-Kadîr*, III/440.

243. İbn Hümmam, a.g.e., ay.

244. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.312-313.

edilmişlerdir. Emevî halifelerine işaret eden haberler, dönemin mahsulü olarak görülürken, onların tatbikatına tepki sonucu ortaya çıkan fikirlerin de kimi rivâyetlere aksettiği düşünülmüştür. Misal olması bakımından bir kaçını zikretmek istiyoruz.

Ebu Hureyre (r.)'den nakledilen bir haberde şöyle denilmektedir:

"Hz. Peygamber: Ümmetimi, Kureyş'e mensup şu hayy (kabile) mahvedecektir, dedi. İnsanlar: Ne emir buyurursunuz? Deyince, Peygamber: Keşke insanlar onlardan uzak dursalar, dedi"²⁴⁶

Bu kabil haberleri, siyasi şartların bir ürünü olarak kabul etme eğiliminde olan M. Said Hatiboğlu hocamız, bu kabil rivâyetlere dair malumat verdikten sonra şu önemli değerlendirmeyi yapmaktadır:

"...Üç büyük muhaddis tarafından müştereken rivâyet edilmiş olan bu hadis, hadis tenkidi tarihi bakımından pek şayan-ı dikkat bir misal teşkil etmektedir. Şöyle ki, *Müsned*'de bu hadisi rivâyet ettikten sonra, İmam Ahmed'in oğlu Abdullah, şu mühim açıklamada bulunmaktadır: "Babam ölüm döşeğinde bana şöyle dedi: Bu hadisi çiz, sil (ıdrıb ala hâze'l-hadıs), çünkü, Hz. Peygamber'den mervi hadislere aykırıdır." Kasteddiği hadis ise: "Dinleyin, itaat edin ve sabredin' idi". Ahmed b. Hanbel'in bu metin tenkidi ile ilgili olarak Şafiî Sübkî (727-771/1327-1370): "Bu hadisin lafzı, meşhur hadislerle aykırı olduğu için, isnadındaki râvîlerin sikaliğine rağmen (İmam Ahmed) onun atılmasını emretmiştir" diyor. (T.Şâfiyye, II/33.) Bu Keyfiyet, isnadı söz götürmez olan her hadisin, mutlaka sahih olması gerekmediğini, otoritesi müsellemler bir muhaddisin tatbikatıyla gözler önüne sermektedir."²⁴⁷

Müslim'in İmare bölümünde naklettiği bir grup hadis vardır ki, bunlar ilk hicrî asrın siyasi profilini önceden haber verir mahiyettedir. Bu rivâyetler biraraya getirilip, sonraki hadiselerle irtibatları arandığı zaman adeta haberler, olayların önceden yazılmış senaryosuymuş gibi bir izlenim vermektedir. Yahut, olayların arkasından mizansene dönüştürülmüş rivâyet formları olarak görülmektedir. İşte bu kabil haberlerden biri de iyi halifelerin kaç tane olduğuyla ilgilidir.

"Cabir b. Semure şöyle demiştir: Peygamber'i: 'oniki halifenin idaresi süresince İslam aziz olacaktır.' derken işittim. Sonra bir şey söyledi, anlayamadım. Babama sordum, ne dedi? diye; 'Hepsi de Kureyş'ten olacak' dediğini söyledi."²⁴⁸

Müslim bu haberi, sekiz farklı versiyonla nakleder. Hatiboğlu hocamız tarihi siyasi olaylar çerçevesinde bunları şöyle değerlendirir:

245. Azimâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, VI/68.

246. Müslim, 52, Fiten, 18/74, had.no:2917 (III/2236) hadisi, Ahmed, II/301; Buhârî, 61, Menakıb, 25/IV, 177'de rivâyet etmişlerdir. Bu nevi haberlerin tenkidıyla ilgili olarak bkz. Hatiboğlu, *Siyâsî-İctimâî Hadiselerle Hadis Münâsebetleri*, s.12, 17, 23, 41, 44.

247. Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, A.Ü.İ.F.D., XXIII/196.

"Kureyş'in çıkaracağı halifelerin sayısı mevzuunda kat'i rakamlar veren rivâyetler eksik değildir. Bunlara göre, ahir zamana kadar Hilafet Kureyş'in inhisarında kalacak ve onlardan, Hz. Musa'nın nakibleri sayısınca²⁴⁹, oniki Halife (Emir) gelecektir.

Tarihi vakıaların karşısında, bu ifadelerin mantıkî izahını yapmak, onları sahih kabul eden şarihleri epey bocalatmış, birbirini tutmaz görüşlere sürüklemiştir. Öyle görünüyorki, Emevî sultasına tahammül edebilmenin son haddine vardığı çevrelerde teşekkül eden kanaat, müteakiben hadisler şekline bürünmüştür. Fiilen halifelik yapmış kimseler, ilk asrın sonunda, mezkur sayıyı bulduğuna göre, bu rivâyetin tedavül zamanını, bu çerçeve içinde düşünmek uygun olur zannediyoruz."²⁵⁰

Bu kabil haberlerle ilgili olarak klasik dönem alimlerimiz yukarıda naklettiğimiz türden yorum ve izahlara asla yaklaşmamaktadırlar. Onlar, adetleri vechile haberleri isnadlarına bakarak değerlendirmekte, medlüllelerinden ne gibi hükümler çıkacağı üzerinde durmaktadırlar. Nitekim bu haberlerle alakalı olarak İbn Hacer, sayfalarca mütala serdetmesine rağmen rivâyetlerle ilk dönemin siyasi-sosyal hadiseleri arasında en ufak bir ilgi kurmak aklına gelmemektedir.²⁵¹

Ancak, dolaylı da olsa, bu haberlerin içeriğine itirazın izlerini klasik devirlerde de görüyoruz. Mesela İbn Hazm, hilafet konusunda Haricilerin ve Mütezilenin yaklaşımını nakleder ve şöyle der:

"...Bu fırkaların hiç birisinin delili yoktur. Hariciler ve bazı Mutezililer, imamın Kureyş dışından biri olmasını caz görmüşlerdir. Arap olsun acem olsun, imamete kitab ve sünneti kim tatbik ederse o layık olur, demişlerdir."²⁵²

Dırar b. Amr, daha da ileri giderek: asi davrandığında alaşağı edilmesi kolay olsun diye, Kureyş dışından, aşireti zayıf olan birisinin hilafet makamına getirilmesi daha iyi olur, demiştir.²⁵³

Her halukarda, siyasi, sosyal ve kültürel olaylar ile rivâyetler arasında ne gibi bir irtibat bulunduğu konusu rivâyetlerin tahlilinde gözardı edilemeyecek bir husustur. Bu aynı zamanda, haberleri kritik ederken bir tarih perspektifine sahip olmayı da zorunlu kılmaktadır.

248. Müslim, 33, İmare, I/7, had.no:1821(II/1452-1453).

249. "Ka'bu'l-Ahbar, bu adedi Tevratta bulmaktadır. *Nuaym*. İslam olan Yahûdilerin ekseriya Şiaya intisaplarına sebep olarak İbn Teymiyye, onların Tevratta bu rakamı bulmuş olmalarını ileri sürüyor. *Minhâcu's-Sünne*, IV/207. Krş. *Eski Ahid, Tekvîn*, XVII/20." Hatiboğlu'nun notu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, s.197 (dipnot, 315).

250. Hatiboğlu, a.g.m., s.197.

251. İbn Hacer, *Feth*, XII/97-102.

252. İbn Hacer, a.g.e., XII/103.

253. İbn Hacer, a.g.e., XII/104. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu a.g.m., s.162.

g. Yere Batan Ordu:

Müslim'de yer alan, fitnelerle ve kıyamet'in vakti ile ilgili rivâyetler içerisinde de problemlili olanları vardır. Bunlardan bir tanesi Abdullah b. Zübeyr zamanında Mekke'ye yönelen bir ordunun Medine yakınlarında yere batacağını anlatan rivâyettir. Haber şöyledir:

"...Ubeydullah b. Kıbtıyye'nin şöyle dediği nakledilmiştir: 'Ben de beraberlerimde olduğum halde Haris b. Ebî Rebî'a ile Abdullah b. Safvan *Ümmü'l-mü'minin Ümmü Seleme*'nin yanına girdiler. Ona, batırılacak olan orduyu sordular. *Bu mesele İbn Zübeyr'in hilafeti günlerindeydi.* Ümmü Seleme şöyle cevap verdi: 'Rasulullah (sa.): Ka'be'ye birisi sığınacak ve kendisine bir ordu gönderilecek. Bunlar çölde yere batırılacaklar' buyurdu. Ben: Ya Rasulallah, zorla götürülenlerin hali ne olacak? Diye sordum; O da onlarla batırılacak, fakat, kıyamet gününde Allah onu niyetine göre diriltecek, dedi."²⁵⁴

Müslim bu haberi, sekiz farklı versiyonla nakleder. Rivâyetlerin kimisinde Ümmü Seleme, kimisinde Hafsa, kiminde ise Âişe (r.)'nin ismi geçerken bazılarında sadece "müminlerin annesi" ifadesi yer alır. Haberin içeriğinden de anlaşıldığı üzere bu rivâyet İbn Zübeyr'in hilafeti zamanında söylenilmiştir. Konunun asıl versiyonu ise Ümmü Seleme'ye nisbet edilen versiyondur. Kadı İyaz, Ebu'l-Velîd el-Kettânî (?)'nin itirazını nakleder²⁵⁵. Zira, Ümmü Seleme' Muâviye'nin hilafeti döneminde h.59'da vefat etmiştir. Bu durumda İbn Zübeyr'in hilafet zamanına yetişmesi tarihen imkansızdır. O'nun 59 hicri'de vefat ettiğini Vakıdî ve İbn Sa'd gibi tarih otoriteleri de kaydetmektedir. Hatta İbn Sa'd, cenaze namazını Baki' mezarlığında Ebu Hureyre'nin kıldırıldığını kaydetmektedir.²⁵⁶

Ancak hadisçiler, Müslim'in bu rivâyetini de gerekçe göstererek, Ümmü Seleme'nin vefat tarihini Yezid b. Muâviye'nin hilafeti zamanına tehir etmektedirler. İbn Hıbban 61'in sonu derken, Ebu Nuaym 62 olduğunu söylüyor. İbn Abdilber, Zehebî ve İbn Hacer de bu kanaattedirler²⁵⁷. Özellikle Zehebî ve İbn Hacer'in Vakıdî'ye bu konuda yüklenmeleri dikkat çekmektedir. Vakıdî'nin Ümmü Seleme'nin vefat tarihini iki sene önce almada maksadının ne olacağı sorusu cevapsız kalmaktadır. Zehebî'nin onun mutemet olmadığını söylemesi, söz konusu Müslim hadisini delil getirerek onun yanlış olduğunu ifade etmesi, İbn Hacer'in de bu habere dayanarak Vakıdî'yi kinaması hadisçilerin tarihçilere karşı mutat tutumlarından birisi olmalıdır. Fakat burada esas problem, erken devirlerle ilgili olarak yapılan tarihlendirmelerde kime itibar edileceğidir. Hadisçi-

186.

254. Müslim, 52, Fiten, 2/4, had.no, 2882 (III/2208-2209). Bu rivâyet üzerine özel bir çalışma ve değerlendirme için bkz. Ünal, İ. Hakkı, 'Hz. Peygamber'in Dilinde Konuşulan Tarih: 'Yere Batırılacak Ordu' Rivayeti', *İslâmiyât*, I/II/1988, s.39-51.

255. Müslim, Sahih, III/2209 (dipnot, 1); Davudoğlu, a.g.e., XI/303.

256. Vakıdî, a.g.e., I/344; İbn Sa'd, a.g.e., VII/87, 96.

ler, Ümmü Seleme'nin vefatı ile ilgili tarihlendirmede kriter olarak vefatla ilgili bir haberi değil de, hadis kaynaklarındaki bir rivâyeti esas alıyorlar. Halbuki tarihçiler bizzat vefat olayını haber veriyorlar.²⁵⁸

Burada bir diğer nokta da şudur, Ümmü Seleme'nin vefat tarihi 61 veya 62 olsa dahi bu İbn Zübeyr'in hilafeti zamanına denk gelmiyor. Evet İbn Zübeyr Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra h.61'de baş kaldırmıştır. Ancak bu tarihte ne kendisine biat edilmiş ve ne de o Mekke, Medine gibi bölgelerde egemen olabilmıştır. Bu senenin hac mevsiminde halka yine Yezid'in valisi **Velid b. Utbe** riyâset etmiştir²⁵⁹. Hicri 62 senesinde de İbn Zübeyr egemen olabilmıştır. Bu senede yine hac **Velid b. Utbe**'nin başkanlığında yapılmıştır²⁶⁰. Ancak, hicrî 63'de Abdullah b. Zübeyr hacda riyaset yapmış ve bu tarihten itibaren hakimiyet kurabilmiştir. İbn Zübeyr'in o tarihte 'el-Âiz-sığınan' diye isimlendirilmiş olması da tetkik ettiğimiz rivâyet açısından manidardır²⁶¹. Kendisine biat edilmesi ise Hicri 64'de vuku bulmuştur. Vâkıdî'nin naklettiği bir haberde hicrî 64'ün Rebiu'l-âhir'inde Yezid b. Muâviye'nin ölüm haberi geldiği, bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr'in halkı kendine biat etmeye çağırdığı, halkın da biat ettiği ancak, bütün ısrarına ve baskısına rağmen İbn Abbas ve İbn Hanefiyye'nin kendisine biat etmediği nakledilir²⁶². Bu durumda, ister İbn Hibban, Zehebî ve İbn Hacer'in dedikleri gibi Ümmü Seleme'nin vefatı hicri 61 olsun, isterse, Ebu Nuaym'ın dediği gibi hicri 62 olsun netice değişmemektedir. Yani her halukarda Ümmü Seleme (r.) İbn Zübeyr'in hilafeti devrine yetişmiş olmamaktadır.

H. Hafsa'nın hicri 41 veya 45'de²⁶³ Hz. Âişe'nin de hicri 57-58'de²⁶⁴ vefat ettikleri dikkate alınır, onların da İbn Zübeyr dönemine yetişmedikleri kendiliğinden anlaşılır.

Rivâyetin metninden hareketle bu durumun İbn Zübeyr olayına has bir haber olduğu açıkça anlaşılır. Haberin metninde geçen "seyeûzü âzun-sığınan biri sığınacak" tabiri ile İbn Zübeyr'e 'âiz' sıfatı verilmesi arasında da manidar bir ilişki vardır. Râvi Ümmü Seleme'nin ise İbn Zübeyr'in hilafeti döneminden çok önce vefat etmiş olması, haberi tarihi gerçeklik bakımından problemlî hale sokmaktadır. Diğer taraftan tarih kaynaklarının

257. Zehebî, *Nubela*, II/210; İbn Hacer, *İsâbe*, IV/460.

258. İlk asırlardaki olayların tarihlendirilmesi konusunda Vakıdî'nin isabetliliği için bkz. Kevserî, *Kelimetun ani't-Tabakâti'l-Kübra*, s.v., *et-Tabakât*'in baskısına yazdığı mukaddime, Mısır, 1357.

259. Taberî, *Tarih*, V/477.

260. Taberî, a.g.e., V/481.

261. Taberî, a.g.e., V/494. İbn Sa'd'ın naklettiği bir haberde İbn Zübeyr'e 'el-âiz' sıfatının nasıl verildiği tafsilatıyla anlatılır. Zehebî, *Nubela*, III/372.

262. Zehebî, *Nubela*, III/372. İbn Zübeyr'in h.64/m.683'de halife tanınmasına dair bkz. Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni*, I/163 (ikinci fitne dönemi kronolojisi).

263. İbn Sa'd, a.g.e., VIII/86, Zehebî, *Nubela*, I/229.

da yere batan bir ordudan da bahsedilmemektedir. Tarih kaynaklarının verdiği bilgiye göre ise buna benzer bir olay hicri 65'te Rebeze'de yaşanan olaydır²⁶⁵. Bu tarihte ise Ümmü Seleme, darı bekaya irtihal edeli yaklaşık altı sene olmuştur.

Hafsa versiyonunun sonunda bir adamın:

"Senin üzerine şahidlik ederim ki, sen Hafsa'ya asla yalan isnad etmedin, Hafsa üzerine de yemin ederim ki, O, Hz. Peygamber'e asla yalan nisbet etmedi."²⁶⁶

demesi bunun tarihen yaşanmış bir vakıya binanen söylenildiğine hamle-dilebilir.

Şu halde *Ümmü Seleme* haberi hangi cihetten bakılırsa bakılsın, tarihi bakımdan müşkil gözükmemektedir.²⁶⁷

III. Bedîhî Gerçeklere Ters Düştüğü İçin Eleştirilen Hadisler

Müslim'in bazı hadisleri de bedihî gerçekler ve akıl ilkeleri ile ters düştüğü gerekçesiyle eleştirilmiştir. İşte bunlardan birkaçı:

a. Hz. Musa ile Azrail'in Polemiği

Hz. Musa ile Azrail'in münakaşa ve kavgasını konu edinen rivâyet, bedihi gerçeklerle çeliştiği için reddedilmiştir. Haber şöyledir:

"Ölüm meleği Musa'ya gönderildi ve O'na: Rabbına icabet et, dedi. Melek, gelince Musa ona bir tokat vurarak gözünü çıkardı. Melek Rabbına döndü ve: Beni, ölümü istemeyen bir kuluna gönderdin, dedi. Allah, gözünü kendisine iade etti ve: O'na git ve elini bir ineğin sırtına koymasını, kendisine elinin örttüğü kıl adedince ömür verileceğini, söyle dedi. Musa: Rabbim! Sonra ne olacak? Dedi. O da: Sonrası ölüm, karşılığını verdi. Musa: O zaman, şimdi, dedi. Ve Allah'tan, kendisini arzı mukaddese bir taş atımı mesafeye yaklaştırmasını, istedi."²⁶⁸

Hadisi reddedenlerden Ebu Reyeye: "Bu hadisten israiliyyat fıskırıyor,"²⁶⁹ derken, merhum Muhammed Gazzali, hadisin sened bakımından sahih olduğunu, ancak metninin şüphe irad ettiğini ifade ediyor ve şöyle diyor:

264. Zehebi, *Nubela*, II/192.

265. Taberî, a.g.e., V/612.

266. Müslim, 52, Fiten, 2/6, had.no:2883, (III/2210).

267. Bu haber vesilesiyle belirtmekte yarar vardır ki, fiten ve eşratu's-saa ile ilgili haberler hangi rivâyet kaynağında yer alırsa alsın ciddi problemler içermektedir. Türkiye'de hadis tetkiklerinin başlamasında önemli yeri olan hocalarımızın hocası Tayyib Okıç'ın de bu hususu dile getirdiği ve fiten haberlerinin ihtiyatla karşılanması gerektiği üzerinde durduğu, Hatiboğlu hocamız tarafından nakledilmektedir.

268. Müslim, 43, Fazail, 42/157, had.no:2372 (II/1842); Ahmed, II/315, 351, 533.

"Zira bu, Musa'nın ölümünden hoşlanmadığını, eceli geldikten sonra, Allah'a mülaki olmayı istemediğini ifade ediyor. Böyle bir şey, Allah'ın salih kulları sözkonusu olunca merduttur. Çünkü başka bir hadiste: 'kim, Allah'a mülaki olmayı severse, Allah da ona kavuşmayı sever' denilmektedir. Hele Allah'ın peygamberleri için, hem de ulü'lazım olanlarından birisi için böyle bir şey ne mümkün?.. Ölüm meleği geldikten sonra, ondan kaçmak ne mümkün? Bu çok garip bir şey. Sonra, beşere ârız olan, sağırlık, körlük gibi şeyler, hiç meleklerle de ârız olur mu? Bu müstahildir."²⁷⁰

Hadisi savunan İbn Kuteybe, buna da bir izah getiriyor. Meleklerin ruhani varlıklar olduğunu, onların beşer suretine girebilme imkanlarının da bulunduğunu söylüyor. Bu vaziyette iken kendilerine arız olan hallerin, aslı mahiyetlerine dönünce yok olduğunu, işte hadisteki hadisenin de bu kabil bir şey olduğunu ileri sürüyor.²⁷¹

İbn Hacer'in de elbetteki bu babta söyleyecekleri vardır:

"Allah, ilk seferinde ölüm meleğini, Musa'nın canını alsın diye göndermemiştir. Musa da evinde yabancı birini görünce, izinsiz giren bu insana karşı, kendini müdafaa etmek üzere vurmuş ve gözünü kör etmiştir. Nitekim, İbrahim ve Lut (as.)'a melekler insan suretinde geldikleri vakit, onlar da melekleri tanıyamamıştır."²⁷²

İbn Hacer'in naklettiğine göre, Hattâbî (ö.h.317-388), bunu nefsi müdafaa kabul ederken, Nevevî, bunun melek için bir imtihan olduğunu söylüyor.²⁷³

İbn Fûrek (ö.h.406) de, Musa'nın meleğin gözünü çıkartması ifadesinin mecaz olduğunu ve: O'nun delilini çürüttü, anlamına geldiğini söylüyor.²⁷⁴

Neticede Hz. Musa meleğin dediğine geldiğine göre, kim kim'in delilini çürüttü bilinmez ama, aynı haber hakkında Saâlibî (350-429/961-1037)'nin söyledikleri bir hayli düşündürücüdür. Saâlibî, bunun geçmiş devirlere ait bir mitoloji olduğunu söylüyor. O vakitler, ölüm meleğinin açık bir şekilde, insan suretinde can almaya geldiğini, Musa'ya da aynı şekilde canını almak için geldiğinde, Musa'nın itirazı ve tokatı ile karşılaştığını, bu tokat sonrasında da gözünün birini kaybettiğini, bu güne

269. Ebu Reyve, *Adva ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, s.196.

270. Gazzali, Muhammed, *es-Sünnetu'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fikhî ve Ehli'l-Hadis*, s.26-28. Gazzali, hadisin metninin illetli olduğunu söyledikten sonra, bu nevi hadisleri kabul ya da reddetmenin imanla bir alakasının bulunmadığının; bu kabil ihtilafların fikri ihtilaflar olup, itikada tealluk etmediğinin altını çiziyor. Gazzali, metinlerdeki illetleri ancak, muhakkiklerin görebileceğini, bunların sathi görüş sahiplerine kapalı kalacağına işaretler, imamların senedi sahih olmasına rağmen, metinlerdeki illetlerden dolayı pek çok hadisi reddettiklerini, zaten bu illetlerle hadislerin sıhhat şartlarını tamamlayamadıklarını, kaydediyor. Gazzali, a.g.e., s.28.

271. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s.276.

272. İbn Hacer, *Feth*, VI/343.

273. İbn Hacer, a.g.e., ay.

kadar da bundan mütevellit şaşı kaldığının anlatılageldiğini, kaydediyor.²⁷⁵

b. Şeytan'ın Her Doğana Dürtmesi

Ebu Hureyre (r.) kanalıyla nakledilen bir haberde, şeytanın dünyaya gelen her insana nasıl tasallut ettiği konu ediniliyor, şöyleki:

"Rasulullah şöyle demiştir: Meryem oğlu hariç, dünyaya gelen herkese şeytan dürtür. Ve şeytanın dürtmesi nedeniyle bir çığlık atar. Ebu Hureyre (r.), isterseniz şu âyeti okuyun: 'Kovulmuş şeytana karşı, onu ve soyunu sana ısmarlıyorum,' dedi."²⁷⁶

Müfessir Zemaşerî (467-538), bu hadisin sıhhatinden şüphe etmiş, sahih olması halinde ise manasının, Meryem ve oğlu dışında şeytanın dünyaya gelen herkesi azdırmaya çalışacağı, anlamında olması gerektiğini söylemiştir. Zemaşerî, Haşeviye'nin tasavvur ettiği gibi, hakiki mana da bir dokunma ya da dürtmenin imkansız olduğuna da işaret etmiştir.²⁷⁷

Fahreddin Razi (544-604) ise, Kadı Abdülcabbar'ın bu rivâyeti reddettiğini ve:

"Bu, delil'in hılafına vârid olmuş bir haberi vahiddir. Binaenaleyh, reddedilmesi vaciptir."

dediğini aktarmıştır. Kadı Abdülcabbar, haberin nasıl delil hılafına olduğunu ise şöyle açıklamıştır:

"Şeytan, ancak hayır ve şer nedir bilenleri şerr'e davet eder, sabi ise böyle değildir; Şayet şeytan böyle bir dürtmeye güç yetirseydi, daha fazlasını dayapar, salihleri helaka ve ifsada sevkederdi; Niçin diğer peygamberlerin dışında Meryem ve İsa istisna edilmiştir?; Şayet, hakikaten bir dürtme olsaydı, bunun izi kalırdı. İzi kalınca da, iz bulunduğu sürece çığlık devam ederdi. Böyle olmadığına göre, bunun batıllığını anlamış bulunuyoruz."²⁷⁸

Fahreddin Râzi, bu ihtimallerin sözkonusu olduğunu, ancak bu kabil ihtimaller ileri sürülerek, haberin reddedilmesinin caiz olamayacağını söylüyor.²⁷⁹

Kadı Beyzâvî (ö.h.685) de, hadisin anlamının, şeytanın insanları azdırmaya çalışması, manasında olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰

274. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadis*, s.137.

275. Saâlibi, *Simâru'l-Kulûb*, s.53.

276. Müslim, 43, Fazâil, 40/146-148. Had.no:2366. (II/1838). Rivâyette geçen âyet Âli İmran 4/36'dır. Aynı haberi Ahmed, II/233, 523'de Buhârî, Bedu'l-halk, IV/11'de rivâyet etmişlerdir.

277. Zemaşerî, *Keşşaf*, I/186.

278. Râzi, Fahreddin *Mefâtih*, IV/II/2.

279. Aynı yer.

İbn Hacer, Zemaşerî'nin itirazını tenkit etmiş, şeytanın dünyaya gelen herkese, hakiki manada dokunmasının mümkün olduğunu, ancak, Allah'ın koruması nedeniyle Peygamber ve salih zatlara bir zarar veremediğini söyleyerek hadisi tevil etmiştir. Meryem ve İsa'nın istisna edilemesini ise, şeytanın aslında onlara da dokunmak için geldiğini, aralarına bir engel girmesinden dolayı, buna muvaffak olamamasıyla izah etmiştir.²⁸¹

Araya giren engelin ne olduğunu ve bunu İbn Hacer'in nereden öğrendiğini okuyucu hiçbir zaman öğrenemeyecektir.

c. Hz. Süleyman ve Eşleri

Hz. Süleyman'ın hanımlarıyla cinsî ilişkisini konu edinen bir rivâyette eleştirilerden nasibini almıştır. Bunun çeşitli versiyonları vardır. Bir tanesi şöyledir:

"Hz. Süleyman'ın altmış hanımı varmış. Ben bu hanımların hepsini bir gecede dolaşacağım ve her biri hamile kalacak. Sonunda hepsi, Allah yolunda savaşıyor birer süvari doğuracaklar, demiş. Ne var ki, bunlardan sadece bir tanesi doğurmuş. O da yarım bir çocuk dünyaya getirmiş. Bunun üzerine Rasûlullah: 'Eğer, 'inşallah' deseydi, kadınlardan her biri Allah yolunda harbedecek birer süvari doğururdu, demiştir."²⁸²

Hüseyn el-Hac bu haberle ilgili olarak şöyle diyor; Süleyman b. Davud, Allah'ın salih kullarından birisidir. Cenabı Hak ona büyük bir mülk vermiş, hayvanatın dilinden anlar kılmıştır. İns ve cinni emrine vermiştir. Bütün bunları veren Allah, ona onlarca erkeğin cinsi gücünü de verebilir. Bir gecede yüz hanımla cinsel temasta bulunabilme iktidarını da verebilir. Ama;

"Râvi, Allah'ın peygamberlerinden birisini övecek, başka bir şey bulamamış mıdır? Nübüvvet makamı bu kabil acaplıklardan çok yücedir; Süleyman (as.) bir gecenin böyle bir işe yetmeyeceğini, bile bile nasıl böyle bir işe kalkar? Bu kadar, hanım tek tek nereye sığdırılır ve birinden diğerine intikal etmek ne kadar zaman alır? Her halukarda Allah, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'yi ve bunu rivâyet edenini affetsin. Şayet bu hadisi de, Sahihini içinden seçtiği altıyüzbinin arasında bıraksaydı, şüphesiz, sözü dinleyip en güzeline tabi olanlardan olurdu."²⁸³

Ancak şarih Davudoğlu bakınız hadisi nasıl müdafa ediyor:

"Rivâyetten anlaşılıyor ki, Süleyman (as.) bir gecede bu hanımların hepsi ile cinsel ilişkiye girmiştir. Bu derece beden sıhhati, bu derece mükemmel erkeklik kudreti yalnız peygamberlere mahsus bir mevhibe-i ilâhiyyedir. Bir taraftan hadsiz hudut-

280. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I/203.

281. İbn Hacer, *Feth*, VIII/170.

282. Müslim, 27, Eymân, 5/22-25, had.no:1645 (II/1275-1276). Aynı haberi Ahmed, II/229, 275, 506; Buhârî, Nikah, Eyman, Keffaretu'l-Eyman, Tevhîd, Cihad'da, Tirmizi, Nüzûr, 7'de, Nesâî, Eymân, 4-, 43'de rivâyet etmişlerdir.

suz ibadet ve mücahedeler, diğer taraftan, nihayetsiz dünya meşgaleleri, irşad ve tebliğ vazifeleri düşünülürse, sair insanlara böyle bir işin asla müyesser olmayacağı derhal anlaşılır. Demek ki, Hak Teâlâ hazretleri, peygamberlerine mucizeler halk etmek suretiyle harika haller yarattığı gibi, bu zatların bedenlerinde de harikalar halletmiştir. İşte Hz. Süleyman'ın bir gecede yüz kadınla cimaa takat getirmesi bundandır.²⁸⁴

Bu yorum, kaynaklarımızda yer alan rivâyetleri peşinen kabule nasıl hazır olduğumuzu, onları zaman, mekan ve imkan sınırlarının dışında düşünmeye ne kadar hazır olduğumuzu göstermesi bakımından da önemlidir.

Sonuç:

Rivâyet ilimlerinde zamanla birtakım eserlerin karizmatik bir yapıya büründükleri bir vakiadır. Karizması en yüksek eserlerden birisi de Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseridir. Ancak yakından incelendiği zaman bu eserin;

a. Kaynakları, açısından bazı tespitler yapmak mümkündür. Öncelikle eser şifahi olarak alınan rivâyetlerden değil, kendisinden önce yazılmış kaynaklardan seçme yapılarak meydana getirilmiştir. Müslim'in bu eserlerin yazarları ile yüzyüze görüşmeleri olmuştur. Ama tek tek her bir rivâyet için bunu söylemek zor gözükmektedir. Eserin omurgasını teşkil eden kaynak sayısı on ila onbeş arasındadır. Bunların bir kısmı bugüne intikal etmiştir. Binaenaleyh mukayeseli bir tetkiki yapılmalıdır. Böyle bir çalışma sonunda ancak, kitabın **zâtî** kıymetine dair ikna edici mütalalar serdedilebilir. Kaynakları arasında hadis rivâyet tekniği bakımından sihhat vasfını taşımayan materyallerin bulunduğu klasik dönem alimleri tarafından da belirtilmiştir. Kitaplarından istifade ettiği zatlar arasında, hadisçilerin şiddetli eleştirisine maruz kalmış simalar vardır. Bu durum kaynaklarının da **zâtî** ve **tarihi** değerinin bilinmesini zorunlu kılmaktadır.

b. Nüshaları bakımından eser bir hayli problemlî gözükmektedir. En azından şekli olarak bazı açmazları vardır. İbn Süfyan'ın beşyüze yakın haberi **icazet** veya **vicade** gibi tahammül yollarının sonunda gelen bir yolla almış olması üzerinde durulması gereken bir husustur. Kisâi versiyonunda olduğu gibi, bazı versiyonlarının bizzat hadisçilerce mutemet olmadığının beyan edilmesi calibî dikkattir. Aynı şekilde, eserin en önemli versiyonu olan Nevevî versiyonunda yer alan bazı râvilerin, daha sinn-i bülûğa ulaşmadıkları bir yaşta eseri hocalarından almış olmaları da görmezden gelinemeyecek bir keyfiyettir. Müstensihlerin tasarruflarının ise mutlak gözününde bulundurulması gerekir.

283. Hasen, *Nakdu'l-Hadis*, II/20-21.

c. Rivâyet Tekniği Açısından; Daha yazıldığı günden itibaren kitaba rivâyet tekniği yönünden eleştiriler yöneltildiği görülmektedir. İçerisinde **meçhul** râvilerden nakledilen haberler bulunduğu gibi, **munkatı'** bazı rivâyetler de vardır. **Maktu'** haberlere de rastlanılmaktadır. Tenkide maruz kalan o kadar çok râvisi vardır ki, bunları yok farzetmek imkansızdır.

Râvi tasarrufları dediğimiz keyfiyetin Müslim'in haberlerinde de bol miktarda görüldüğü, râvilerin haberleri, kendi anladıkları gibi, mana olarak naklettikleri bir gerçektir. İbn Salah ve Suyûtî gibi savunmacı sayılabilecek hadisçilerin bu noktadaki ifadeleri önemsenmelidir.

d. İçerik Açısından: Müslim'in eserinin ihtiva ettiği haberler arasında öyleleri vardır ki, içerikleri itibariyle eleştiriye uğramaktan kurtulamamışlardır. Bunlardan kimisi, Kur'ân'a ve temel prensiplere aykırı görülürken, kimisi, tarihi gerçeklere, kimisi de bedîhî gerçeklere aykırı görülmüştür. Yapılacak titiz bir çalışma, bunların miktarının azımsanamayacak sayıda olduğunu gösterecektir. Nitekim biz bu çalışma esnasında rastladığımız bazı rivâyetleri ele alma imkanı bulamadık. Özellikle fiten, imâre, menakıb, fadail, zühd ve benzeri bölümlerdeki rivâyetler bu açıdan dikkat çekicidir.

Bütün bu hususlar gözönüne alınca; Müslim'in kitabı dahil, rivâyet ilimlerinde her hangi bir esere toptan kıymet atfetmenin pratik anlamı yoktur. Rivâyet kaynaklarından herhangi birisi için, Allah'ın kitabından sonra en sahih kitaptır demek, yahut bu konuda icma bulunduğunu söylemek, sadece duygusal mülâhazalar olarak kabul edilebilir. Bu kaynaklardaki her bir haber'in değeri bizzat incelenmek suretiyle verilmelidir. Onun **zâtî** ve **tarihî** kıymeti, yer aldığı kaynağa göre değil, rivâyet tekniğine ve içerik kriterlerine göre incelenmesi sonucunda ortaya çıkar. Buna Müslim'in eserindeki rivâyetler de dahildir.

Ek I: Müslim'in Kendisinden Rivâyette Bulunduğu Şahıslar:

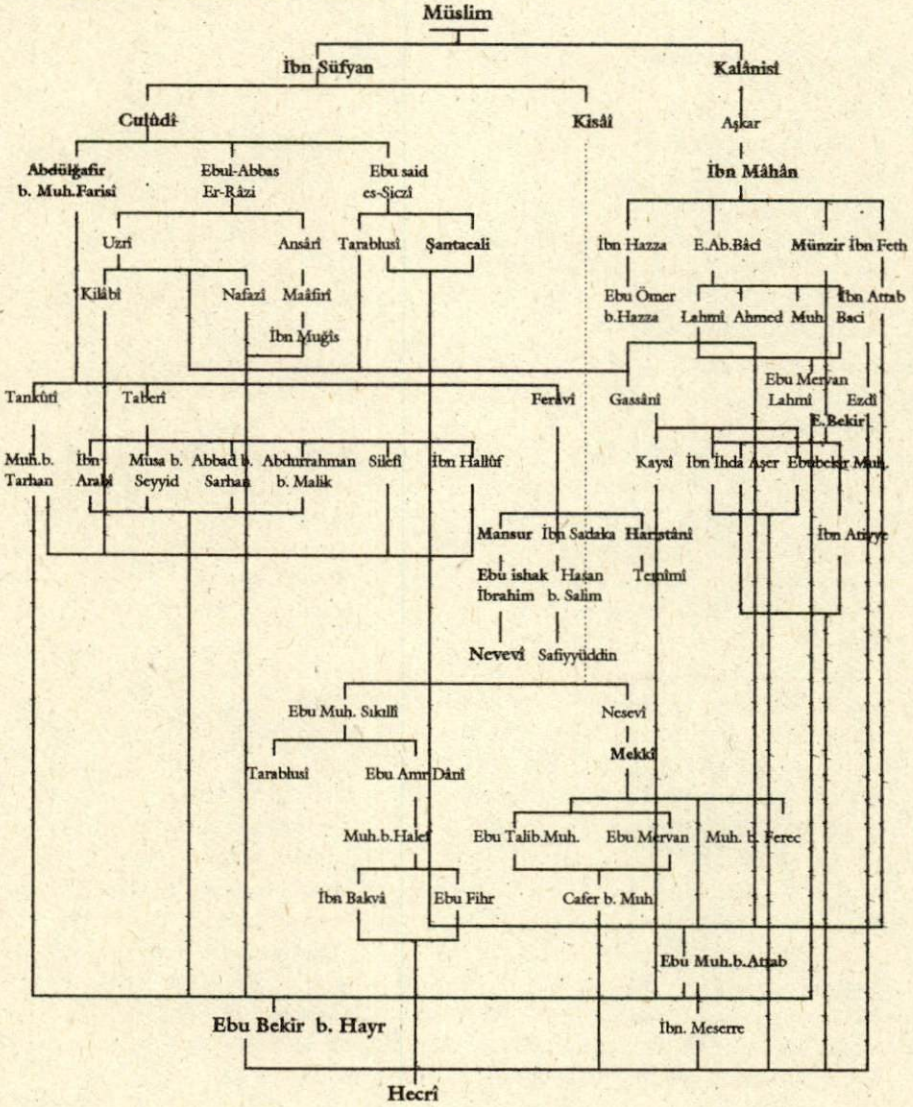
İsim	Vefat	Rivâyet Kaynak
1. Abbad b. Musa		
2. Abbas b. Abdülazim el-Anberî	(ö.h.246)	Tehz.V.122
3. Abbas b. Velid	(ö.h.238)	Tehz.V.132
4. Abd b. Humeyd		
5. Abdülalâ b. Hammâd		
6. Abdülhamid b. Beyan el-Vâstî		
7. Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî	(ö.h.250-5) (73)	Tehz.V.296
8. Abdullah b. Âmir b. Zurâre el-Hadramî	(ö.h.237) (3)	Tehz.V.272
9. Abdullah b. Berrâd el-Eşârî	(ö.h.234) (27)	Tehz.V.156
10. Abdullah b. Er-Rûmî		
11. Abdullah b. Mesleme b. El-Ka'neb	(ö.h.220) (70)	Tehz.VI.33
12. Abdullah b. Muhammed b. Misver b. Mahrame	(ö.h.256) (14)	Tehz.VI.12
13. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ ed-Dubâf	(ö.h.231) (17)	Tehz.VI.6
14. Abdullah b. Mutf'	(ö.h.237)	
15. Abdullah b. Sellam el-Cumahî		
16. Abdülmelik b. Şuayb b. Leys b. Sa'd		
17. Abdülvaris b. Abdüssamed	(ö.h.252) (17)	Tehz.VI.444
18. Ahmed b. Abde		
19. Ahmed b. Abdullah b. Hakem b. Ferve		
20. Ahmed b. Ömer b. Hafs b. Cehm b. Vakıd el-Kindî ed-Darîr		
21. Ahmed b. Abdullah b. Vehb b. Müslim		
22. Ahmed b. Abdullah ed-Dabbî		
23. Ahmed b. Cenab el-Missisî		
24. Ahmed b. Hanbel	(ö.h.241)	
25. Ahmed b. Hasen b. Hıraş	(ö.h.243)	Tehz.I.24
26. Ahmed b. Münzir	(ö.h.230)	Tehz.I.82
27. Ahmed b. Ömer el-Vâkıf		
28. Ahmed b. Osman en-Nevfelî	(ö.h.246)	Tehz.I.61
29. Ahmed b. Sehl b. Sahr ed-Dârimî		
30. Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî	(168/246)	Tehz.I.10
31. Ali b. Hucre es-Sa'dî	(154/244) (188)	Tehz.V.294
32. Amr b. En-Nâkıd		
33. Amr b. Sevvâd el-Âmirî	(ö.h.245) (26)	Tehz.VIII.46
34. Avn b. Sellam el-Kûfî	(ö.h.230) (8)	Tehz.VIII.171
35. Bişr b. Hakem el-Abdî	(ö.h.238)	Tehz.I.448

36. Davud b Ruşeyd
37. Ebu'l-Hattab Ziyad b. Yahya el-Hassânî
38. Ebu'l-Heyssem Halid b. Hıdaş b. Aclân
39. Ebu'r-Rabî'ez-Zehrânî
40. Ebu't-Tâhir (Ahmed b. Amr el-Ümevî) (ö.h.249) Tehz.I.64.
41. Ebu Bekir b. Ebî Şeybe (ö.h.235) (1540)Tehz.VI.4
42. Ebu Bekir b. Hallad el-Bâhilî
43. Ebu Bekir b. Nadr b. Ebî Nadr (ö.h.245) Tehz.XII.42-3
44. Ebu Bekir b. Nâfî el-Abdî (Muhammed) (ö.h.240) (54) Tehz.IX.23-4
45. Ebu Bekir b. İshak
46. Ebu Ğassan el-Mismaî Malik b. Abdülvahid (ö.h.230) Tehz.X.20
47. Ebu Eyyub el-Ğaylânî Süleyman b. Abdullah
48. Ebu Kamil el-Cuhderî (Fudayl b. Hüseyin) (ö.h.233) Tehz.VIII.290
49. Ebu Kureb Muhammed b. Alâ
50. Ebu Ma'n er-Rakâşî (Yezid b. Yezid es-Sakaffî)
51. Ebu Nasr et-Temmâr (Abdülmelik b. Abdülaziz)
52. Ebu Said el-Eşec (Abdullah b. Said el-Kindî)
53. Ebu Üsâme
54. Haccac b. Eş-Şâir (b.Yusuf b.Haccac es-Sakaffî) (ö.h.259) Tehz.II.209-10
55. Hacib b. Velîd (ö.h.228) Tehz.II.134
56. Hakem b. Musa el-Kantarî (ö.h.230) Tehz.II.440
57. Halef b. Hişam (ö.h.229) Tehz.III.156-7
58. Hamid b. Ömer el-Bakrâvî (ö.h.233) Tehz.II.169
59. Harmele b. Yahya (166/244) Tehz.II.230-1
60. Harun b. Abdullah (el-Hamâl) (171/243) Tehz.XI.8-9
61. Harun b. Maruf (ö.h.231) Tehz.XI.12
62. Harun b. Said el-Eylî (170/235) Tehz.XI.7
63. Hasen b. İsa (b. Mâsercisî) (ö.h.239) Tehz.II.313
64. Hasen el-Hulvânî
65. Heddâb b. Halid el-Ezdi (ö.h.236) Tehz.XI.25
66. Hennâd b. Serî (153/243) Tehz.XI.71
67. Humeyd b. Mesade el-Bâhilî (ö.h.244) Tehz.III.49
68. İbn Ebî Ömer (Muh. b.Yahya el-Adenî)
69. İbrahim b. Dînar (ö.h.232) Tehz.I.119
70. İbrahim b. Muhammed b. Arara es-Sâmî (ö.h.231) Tehz.I.156
71. İbrahim b. Musa er-Râzî (ö.h.220) Tehz.I.170-1
72. İbrahim b. Said el-Cevherî (ö.h.249) Tehz.I.123-4
73. İshak b. Mansur (ö.h.251) Tehz.I.249-50
74. İshak b. İbrahim (b. Râheveyh el-Mervezî) (166/238) Tehz.I.217-9

75. Kasım b. Zekeriyya			
76. Katan b. Nüseyr			
77. Kuteybe b. Said	(150/248)	(668)	Tehzib,VIII.301
78. Leys b. Sa'd			
79. Mahmud b. Ğaylân	(ö.h.239)		Tehz.X.64-5
80. Mansur b. Ebî Müzâhim	(ö.h.235)		Tehz.X.311-12
81. Mincâb b. El-Haris et-Temîmî	(ö.h.231)		Tehz.X.287-8
82. Muhammed b. Abbad el-Mekkî			
83. Muhammed b. Abdullah b. Bezî'			
84. Muhammed b. Abdullah b. Kuhzâz			
85. Muhammed b. Abdullah b. Numeyr	(ö.h.234)	(573)	Tehz.IX.283
86. Muhammed b. Abdurrahman b. Sehm el-Antâkî			
87. Muhammed b. Bekkar b. Reyhan	(ö.h.238)	(9)	Tehz.IX.75
88. Muhammed b. Beşşâr	(ö.h.252)	(460)	Tehz.IX.70
89. Muhammed b. Ebi Bekir el-Mukaddemî	(ö.h.234)		Tehz.IX.79
90. Muhammed b. Hâtim b. Meymun	(ö.h.236)	(300)	Tehz.IX.102
91. Muhammed b. Ma'mer b. Rib'î el-Kaysî	(ö.h.250)	(8)	Tehz.IX.467
92. Muhammed b. Mihran er-Râzî	(ö.h.239)		Tehz.IX.479
93. Muhammed b. Minhal ed-Darîr	(ö.h.231)	(13)	Tehz.IX.476
94. Muhammed b. Miskin el-Yemâmî	(ö.h.289)	(1)	Tehz.IX.440
95. Muhammed b. Müsenna	(ö.h.252)	(772)	Tehz.IX.425
96. Muhammed b. Râfî'	(ö.h.245)	(362)	Tehz.IX.162
97. Muhammed b. Rumh el-Muhâcir	(ö.h.243)	(161)	Tehz.IX.165
98. Muhammed b. Sabbah	(ö.h.127)	(20)	Tehz.IX.231
99. Muhammed b. Sehl b. Asker et-Temîmî			
100. Muhammed b. Seleme el-Murâdî	(ö.h.248)		
101. Muhammed b. Tarif b. El-Becelî	(ö.h.242)	(6)	Tehz.IX.235
102. Muhammed b. Ubeyd el-Guberî			
103. Muhammed b. Velid b. Abdülhamid	(ö.h.250)	(5)	Tehz.IX.503-4
104. Muhammed b. Yahya b. Ebî Ömer el-Mekkî	(ö.h.243)	(216)	Tehz.IX.518
105. Muhammed b. İshak el-Müseyyebî	(ö.h.230)	(8)	Tehz.IX.37-8
106. Muhriz b. Avn b. Ebî Avn	(141/231)		Tehz.X.57-8
107. Musa b. Kureyş	(ö.h.252)		Tehz.X.366
108. Nasr b. Ali el-Cehzamî	(ö.h.250)		Tehz.X.430-1
109. Ömer b. Hafs b. Gıyas	(ö.h.222)		Tehz.VII.435
110. Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe	(156/239)	(135)	Tehz.VII.149-51
111. Rifâ'a b. Heysem el-Vâsıtî	(?)	(3)	Tehz.II.282
112. Said b. Amr el-Eşasî	(ö.h.230)		Tehz.IV.68
113. Said b. Mansur	(ö.h.227-9)		Tehz.IV.89-90

114. Said b. Yahya b. Ezher b. Necîh el-Vâsîf	(ö.h.243)		Tehz.IV.97
115. Said b. Yahyab. Said el-Ömerî	(ö.h.249)		Tehz.IV.97-8
116. Sehl b. Osman el-Askerî	(ö.h.235)		Tehz.IV.255-6
117. Seleme b. Şebîb	(ö.h.246-7)		Tehz.146-7
118. Sureyc b. Yunus	(ö.h.235)		Tehz.III.458
119. Süveyd b. Saîd			
120. Şeyban b. Ferruh	(140/236)		Tehz.IV.375
121. Ubeydullah b. Muaz	(ö.h.237)	(167)	Tehz.VII.48
122. Ubeydullah b. Ömer b. Meysere el-Kavârîrî	(150/234)	(40)	Tehz.VII.40
123. Ubeydullah b. Saîd (Yeşkurî)	(ö.h.241)	(48)	Tehz.VI.16
124. Ukbe b. Mükrem el-Ammî	(ö.h.250)		Tehz.VII.250
125. Ümeyye b. Bistam el-Ayşî	(ö.h.231)		Tehz.I.370
126. Yahya b. Eyyub	(ö.h.234)		Tehz.XI.188
127. Yahya b. Habib el-Harîsî	(ö.h.250)		Tehz.XI.195
128. Yahya b. Maîn	(153/233)		Tehz.XI.280-8
129. Yahya b. Yahya	(142/225)	(612)	Tehz.XI.196-9
130. Yunus b. Abdüâlâ es-Sadeîfî	(170/264)		Tehz.XI.440-1
131. Yusuf b. Hammad el-Ma'nî	(ö.h.245)		Tehz.XI.411
132. Yusuf b. Yakub es-Saffâr	(ö.h.231)		Tehz.XI.432
133. Vasıl b. Abdülâlâ	(ö.h.244)		Tehz.XI.104
134. Velid b. Şucâ'	(ö.h.243)	(3)	Tehz.XI.136
135. Zuheyr b. Harb	(ö.h.232)	(1281)	Tehz.III.343-4

Ek II: Müslim Nüshalarının Rivâyet Tablosu

Ek III

Elbâni'nin zayıf olduğuna hükmettiği Müslim hadislerinin dökümünü Mahmud Said Memduh'un "*Tenbihu'l-Müslim ilâ Teaddi'l-Elbâni ala Sahihi Müslim*" isimli eserinden hareketle şöylece yapabiliriz:

- Müslim 1, İman 49/184, had.no:116 (I/108)
- Müslim, 6, Salat, 3/25, had.no:698 (I/484)
- Müslim, 6, Salat, 57/308, had.no:840/2 (I/575)
- Müslim, 11, Cenâiz, 22/66, had.no:952/3 (I/657)
- Müslim, 12, Zekât, 6, had.no:980 (I/675)
- Müslim, 15, Hac, 1/5, had.no: 1179 (I/836)
- Müslim, 15, Hac, 17/138, had.no:1213/3 (I/882)
- Müslim, 15, Hac, 53/314, had.no:1299/2 (I/945)
- Müslim, 15, Hac, 82/448, had.no:1355/2 (I/989)
- Müslim, 15, Hac, 84/451, had.no:1358 (I/990)
- Müslim, 15, Hac, 85/458, had.no:1362 (I/992)
- Müslim, 16, Nikah, 1/9, had.no:1403 (II/1021)
- Müslim, 16, Nikah, 16/105, had.no:1430 (II/1054)
- Müslim, 18, Talak, 4/29, had.no:1478 (II/1104)
- Müslim, 21, Büyü', 6/20, had.no:1522 (II/1157)
- Müslim, 22, Müsâkat, 20/107, had.no:1599 (II/1219)
- Müslim, 24, Hibât, 3/19, had.no:1624 (II/1244)
- Müslim, 24, Hibât, 4/26, had.no:1625/7 (II/1246)
- Müslim, 29, Hudud, 2/11, had.no:1689 (II/1316)
- Müslim, 35, Adâhi, 2/13, had.no:1963 (II/1555)
- Müslim, 36, Eşribe, 6/62, had.no:1998/4 (II/1584)
- Müslim, 36, Eşribe, 7/72, had.no:2002 (II/1587)
- Müslim, 36, Eşribe, 34/184, had.no:2061 (II/1631)
- Müslim, 37, Libas, 18/66, had.no:2096 (II/1660)
- Müslim, 37, Libas, 24/78, had.no:2102 (II/1663)
- Müslim, 37, Libas, 29/106, had.no:2116 (II/1673)
- Müslim, 39, Selam, 8/19, had.no:2171 (II/1710)
- Müslim, 39, Selam, 11/30, had.no:2178 (II/1715)
- Müslim, 39, Selam, 26/69, had.no:2204 (II/1729)
- Müslim, 39, Selam, 26/75, had.no:2208 (II/1731)
- Müslim, 43, Fazail, 3/8, had.no:2280 (II/1784)
- Müslim, 43, Fazâil, 3/9, had.no:2281 (II/1784)
- Müslim, 44, Fazailu's-Sahâbe, 46/184, had.no:2515 (II/1952)
- Müslim, 45, Bir, 16/62, had.no:2584 (III/1998)
- Müslim, 46, Kader, 1/8, had.no:2684 (III/2040)
- Müslim, 3, Hayz, 22/89, had.no:350 (I/272)
- Müslim, 9, İstiska, 2/13, had.no:898 (I/615)
- Münzirî, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, s.35 (dipnot)
- Elbâni, *İrvâu'l-Ğalil*, II/341.
- Memduh, *Tenbih*, s.68.
- Memduh, a.g.e., s.69.
- Elbâni, *Silsiletu'z-Zaife*, II/406.
- Elbâni, *İrvâu'l-Ğalil*, IV/196)
- Memduh, a.g.e., s.75.
- Münzirî, a.g.e., s.193 (dipnot)
- Memduh, a.g.e., s.77.
- Memduh, a.g.e., s.78.
- Memduh, a.g.e., s.79.
- Elbâni, *Sahih*, I/418.
- Memduh, a.g.e., s.81
- Memduh, a.g.e., s.81
- Memduh, a.g.e., s.82
- Elbâni, *İrvâu'l-Ğalil*, V/183.
- Memduh, a.g.e., s.84.
- Elbâni, *İrvâu'l-Ğalil*, VI/49.
- Memduh, a.g.e., s.86.
- Elbâni, *Silsiletu'z-Zaife*, I/91.
- Memduh, a.g.e., s.91.
- Memduh, a.g.e., s.92
- Memduh, a.g.e., s.92.
- Elbâni, *Sahih*, I/602.
- Memduh, a.g.e., s.95.
- Elbâni, *Sahih*, IV/66.
- Memduh, a.g.e., s.97.
- Memduh, a.g.e., s.98.
- Memduh, a.g.e., s.98.
- Memduh, a.g.e., s.98.
- Memduh, a.g.e., s.99.
- Memduh, a.g.e., s.100.
- Memduh, a.g.e., s.100.
- Memduh, a.g.e., s.101.
- Memduh, a.g.e., s.102.
- Memduh, a.g.e., s.102.
- Elbâni, *Silsiletu'z-Zaife*, II/406-407. (İbn Zübeyr'in an'ane'si ve râvi İyaz b. Abdullah'ın zayıf olduğu gerekçesiyle)
- Elbâni, *İrvâu'l-Ğalil*, III/143-144.

- Müslim, 10, Küsuf, 3/10, had.no: 904/2 (I/623) Elbânî, a.g.e, III/129.
(Şaz olduğunu söylemiştir. Râvi Abdül-melik b. Ebî Süleyman hıfzı cihetinden yenkit edilmiştir).
- Müslim, 10, Küsuf, 4/18, had.no:908 (I/627) Elbânî, a.g.e, III/129.
(Râvî, Habib b. Ebî Sabit'in müdellis olması ve haberin şaz olması sebebiyle zayıftır).
- Müslim, 12, Zekat, 3/11, had.no:983 (I/676) Elbânî, a.g.e, III/350
(Şaz olduğunu söylemiştir).
- Müslim, 13, Sıyam, 17/108, had.no:1122(I/790) Elbânî, *Sahih*, I/326.
(Ramazan ayında' ifadesini şaz kabul etmiştir).
- Müslim, 16, Nikah, 21/123, had.no: 1437 (III/1060) Elbânî, *İrvâu'l-Ğalil*, V/74-74.
(Râvi, Ömer b. Hamza el-Ömerî'nin zayıflığı dolayısıyla zayıf kabul etmiştir).
- Müslim, 36, Eşribe, 14/116, had.no:2026 (II/1601) Elbânî, *Silsiletu'z-Zaife*, II/326.
(Râvî, Ömer b. Hamza sebebiyle münker kabul etmiştir.)
- Müslim, 44, Fazâilu's-Sahâbe, 8/64, had.no:2462/2 (II/1884) Münzirî, *Muhtasar*, s.446 (dipnot)
(Râvi, Ömer b. Hamza'nın zayıf olması sebebiyle).
- Müslim, 37, Libas, 26/87, had.no:2107 (II/1666) Elbânî, *Ğayetu'l-Meram*, s.104
(Hz. Âişe'nin: Hayır, iştmedim" diye başlayan ifadelerini Şaz ve münker kabul etmiştir. Râvi Süheyl b. Ebî Salih'in ömrünün sonlarında hafızasının bozulması gerekçesiyle).
- Müslim, 29, Hudud, 5/23, had.no:1695/1 (II/1323) Münzirî, *Muhtasar*, s.277 (dipnot)
(Bazı kısımları şaz kabul etmiştir. Leyyin olduğu belirtilen râvi Büşeyr b. El-Muhacir sebebiyle).
- Müslim, 45, Bir, 39/137, had.no:2621 (III/2023) Elbânî, *Sahih*, IV/254-255
(Râvî Süveyd b. Said'in zayıf olması sebebiyle haberi zayıf addetmiştir).
- Müslim, 48, Zikr, 24/89, had.no:2734 (III/2095) Elbânî, *İrvâu'l-Ğalil*, V/47.
(Râvî, Zekeriyya b. Ebî Zaide'nin müdellis olması ve an'ane ile rivâyeti sebebiyle zayıf kabul etmiştir.)
- Müslim, 49, Tevbe, 2/9, had.no:2748 (III/2105) Elbânî, *Sahih*, IV/604.
(Râvî, Muhammed b. Kays'ın Ebu Sırma Malik b. Kays'ı iştmediği için, inkita sebebiyle zayıf addetmiştir.)
- Müslim, 51, Cenne, 16/64, had.no:2865/3 (III/2198) Elbânî, *Sahih*, II/110.
(Katade'nin an'ane ile rivâyeti ve râvi Matar el-Varrak'ın su-i hıfzı sebebiyle zayıf addetmiştir).

KAYNAKLAR

- Abdurrazzak, Ebubekir b. Hemmam, *el-Musannef*, I.XI, (thk, H.Azamî) el-Meclisu'l-İlmî, ty.
- Accac Hatîb, Muhammed, *Ebu Hureyre Râviyetu'l-İslam*, III.bsk., Kahire, 1982.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa*, I-II, (tsh, Ahmed Kalaş) IV.bsk., Beyrut, 1985.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-IV., Çağrı y., (ofset) İstanbul, 1982.
- Ahmed, *Kitabu'l-İlel ve Marifetu'r-Ricâl*, I-II, (thk. T.Koçyiğit-İ.Cerrahoğlu) İstanbul, 1987.
- Alâî, Salahuddîn, *Tahkîku'l-Murâd fî enne'n-nehye Taktazî el-Fesâd*, (thk. Selkîni, İbrahim Muhammed), Dimeşk, 1982.
- Ali Rıza, Alaadin, *Nihâyetu'l-Iğtîbât bi men Rumiye mine'r-Ruvât bi'l-İhtilât*, I.bsk., Kahire, 1988.
- Azamî, M.M., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (trc, Hulusi Yavuz), İstanbul, 1993.
- Azimâbâdi, M.Şemsulhak, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Davud*, I-XIV., (thk, A.Muhammed Osman) II.bsk., Medîne, ty.
- Başaran, Selman, *İbn Hazm'ın Kütüb-i Sittete Bakışı*, İsl.Arşt, II/6, s.8-21, Ankara, 1988.
- Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, (thk, Kevserî), Beyrut, ty.
- Bezvâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dersaâdet, 1314.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-IV., Çağrı y., (ofset) İstanbul, 1981.
- Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-IX., Haydarâbad, 1360.
- Cassas, Ebu Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-V., (thk, M. Sadık Kamhâvî) Beyrut, 1985.
- Cezâirî, Tahir, *Tevcihu'n-Nazar*, I-II., (thk, Ebu Gudde) Beyrut, 1995.
- Cezerî, Muhammed b. Yusuf, *Kitabu'l-Mıs'adi'l-Ahmed*, (thk, Kevserî)
- Çakın, Kamil, *Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci*, İsl.Arşt. X/1-3, Ankara, 1997.
- Çelebi, İlyas, *İtikâdî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, İstanbul, 1996.
- Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *Ahâdisu'l-Muvattâ*, (thk, Kevserî) Mektebet-u Neşri's-Sakâfeti'l-İslâmiyye, ty.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1977.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Hucce'tullah el-Bâliğa*, I-II., (thk, M. Şerif Sukker) I.bsk., Beyrut, 1990.
- Ebu'l-Mahasin, Yusuf b. Musa, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkili'l-Âsâr*, I-II., Alemlu'l-Kütüb, Beyrut, ty.
- Ebu Gudde, *et-Tetimmetu's-Sâlise*, (Zehebî'nin *el-Mukıza'sı* içerisinde, thk, Ebu Gudde) I.bsk., Beyrut, 1405.
- Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Muteallim*, (thk, Kevserî), Kahire, 1368.
- Ebu Musab, *el-Muvattâ*, I-II. (Beşşar Avvâd Maruf-M.Mahmud Halil) II.bsk., Beyrut, 1993.
- Ebu Reyve, Mahmud, *Adva ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, Kahire, ty.
- Ebu Şehbe, Muhammed, *Difaun ani's-Sünne*, Kahire, 1989.
- Elbânî, Nasiruddin, *Kitabu Âdâbi'z-Zifaf*.
- Elbânî, *Silsiletul-Ahâdisi'z-Zaife*, I-III, IV.bsk., Beyrut, 1398.

- Gazzali, Muhammed, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkhi ve Ehli'l-Hadis*, Kahire, 1989.
- Goldziher, *Hadis Tetkikleri*, (M.Said Hatiboğlu'nun yayınlanmamış çeviri notları)
- Hâkim, Ebu Abdullah en-Neysabûrî, *el-Medhal fi İlmi'l-Hadîs*, (thk ve nşr, James Robson) London, 1953.
- Hakim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV., Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
- Halebi, Burhâneddin, *el-Keşfu'l-Hasîs, an men Rumiye bi Vazi'l-Hadîs*, (thk, Subhi es-Sâmerrâî) Bağdad, 1984.
- Hasen, Hüseyin el-Hac, *Nakdül-Hadîs fi İlmi'r-Rivâye ve'd-Dirâye*, I-II, I.bsk., Beyrut, 1985.
- Hatib Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, (thk, Yusuf el-İş) II.bsk., Dâr-u İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1974.
- Hatîb, *Kitâb-u Muvaddıhu Evhâmi'l-Cem've't-Tefrik*, I-II (tsh, A. Yemânî) (ofset) Haydarâbad, 1959.
- Hatib, *Tarih-i Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, I-XIV, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ty.
- Hatiboğlu, M.Said, *Müslüman Alimlerin Buhâri ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri*, İsl.Arşt., X/1-3, Ankara, 1997.
- Hatiboğlu, "Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîler'in Sonuna Kadar Siyâsî-ictimât Hadîslerle Hadîs Münasebetleri" Ank. Ü. İlahiyat F., Ankara, 1967. (73).
- Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, A.Ü.İ.F.D., c.XXIII/196.
- Hazimî, *Şurâtu'l-Eimmeti'l-Hamse*, (thk, Kevseri), (ofset) Beyrut, 1984.
- Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni*, I-III, (çev, İ.Akyol, S.Demirci vd.) İstanbul, 1993.
- Hûlî, Muhammed Abdülaziz, *Tarihu Fünûni'l Hadîs*, I.bsk., Beyrut, 1986.
- Huseynî, M.Isam, *İthâfu'l-Kârî bi Ma'rifet-i Cuhûdi ve A'mâli'l-Ulemâ ala Sahîhi'l-Buhârî*, I. bsk., Beyrut, 1987.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf, *el-İntika fi Fadâil's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukabâ*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- İbn Abdilber, *el-İstîâb*, (*el-İsabe*'nin kenarında) I-IV., I.bsk., Daru's-Sâdir, ty.
- İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, I-XXX, (thk, Abdülmuti Emin Kalacı) I.bsk., Beyrut, 1993.
- İbn Abdilhâdî, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs*, I-IV., (thk, Ekrem el-Bûşî) I.bks., Beyrut, 1989.
- İbn Abdilhâdî, *el-Muharrar fi'l-Hadîs*, I-II (thk, Yusuf Abdurrahman Maraşlı vd) II. bsk., Beyrut, 1992.
- İbn Asâkir, *Keşfu'l-Muğatta fi Fazli'l-Muvatta*, (thk, Kevserî, Dârakutnî'nin *Ahâdisu'l-Muvatta*'ı ile birlikte)ty.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Kitabu'z-Zuafa ve'l-Metrâkîn*, I-III, (thk, Ebu'l-Fida Abdullah Kadı) I.bsk., Beyrut, 1986.
- İbn Cevzî, et-Tahkîk fi Ahâdisi'l-Hilaf, I-II (thk, Mesad Abdulhamid es-Sa'denî) I.bsk., Beyrut, 1994.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, I-VII (thk, Kemal Yusuf Hût), Beyrut, 1989.
- İbn Fûrek, Ebu Bekir Muhammed b. Hasen, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhû*, (thk, A.Emin Kalacı) I.bsk, Haleb, 1982.
- İbn Hacer, Şihabuddîn Ahmed, *Fethu'l-Bâri bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, II.bsk., Beyrut, 1402.
- İbn Hacer, *Hedyu's-Sârf*, II.bsk., Beyrut, 1402.

- İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, I-XII., I.bsk., Haydarâbad, 1325.
- İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV., I.bsk., Daru's-Sadır, ty.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkam*, I-VIII, (thk, komisyon) II.bsk., Beyrut, 1987.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik, *es-Sire*, I-IV., (thk, M.es-Seka vd.) II.bsk., Halebî, 1955.
- İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed, *Kitabu'l-Mecrûhîn*, I-III, (thk, Mahmud İbrahim Zâyed) I.bsk., Haleb, 1396.
- İbn Hümam, Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahid, *Şerh-u Fethu'l-Kadir*, I-X., I.bsk., Kahire, 1970.
- İbn İmâd, Ebu'l-Felah Abdülhay, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, (thk, komisyon) Daru'l-Âfak, Beyrut, ty.
- İbn Kayyım, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebîbekir, *el-Menâru'l-Münîf fî's-Sahîhi ve'z-Zaif*, (thk, Ebu Gudde) VI.bsk., Haleb, 1994.
- İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd fî Hedy-i Hayri'l-İbâd*, I-V., (thk, Şuayb Arnavut vd.) XV.bsk., Kahire, 1987.
- İbn Kunfûz, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasan, *Kitabu'l-Vefeyât*, (thk, Adil Nuveyhiz) IV.bsk., Beyrut, 1983.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maârif*, (thk, Servet Ukkâşe) IV.bsk., Daru'l-Maârif, 1981.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, I-II., (thk, M.F.Abdülbaki), Çağrı y., (ofset) İstanbul, 1981.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitabu't-Tabakât el-Kebîr*, I-VIII., Dar-u Sadır, Beyrut, ty.
- İbn Salah, Ebu Amr, *Sıyanetu Sahihi Müslim mine'l-İhlâli ve'l-Galat ve Himayetuhu mine'l-İskatu ve's-Sakat*, (thk, Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir) II.bsk., Beyrut, 1987.
- İbn Salah, *Ulümü'l-Hadis*, (thk, Nureddin İtr) III.bsk., Dimeşk, 1984.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, I-XXXV, Mektebetu'n-Nahdati'l-Hadîse, Kahire, 1404.
- İbn Teymiyye, *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadis*, (thk, Musa Muhammed Ali) I.bsk., Daru't-Tevfik, 1984.
- İdlîbî, Selahaddin b. Ahmed, *Menhec-u Nakdi'l-Metn*, Beyrut, 1983.
- İslâmiyât, (Üç aylık araştırma dergisi), I/II/1998.
- Kadı İyaz, İbn Musa b. İyaz el-Yahsubî, *Meşâriku'l-Envâr ala Sîhâhi'l-Âsâr*, I-II, Daru't-Türas, Kahire, ty.
- Kandemir, M.Yaşar, *Sahihayne Yöneltilen Tenkitlerin Değeri*, Sünnet'in Dindeki Yeri, İstanbul, 1997.
- Kannûcî, Siddık Hasan Han, *el-Hitta fî Zikri's-Sihahi's-Sitte*, I.bsk., Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Kasîmî, Abdullah b. Ali, *Müşkiletu'l-Ahâdisi'n'Nebeviyye*, Beyrut, 1985.
- Kettânî, *er-Risâletu'l-Mustatrafe*, İstanbul, 1986.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, çev.Yusuf Özbek) İstanbul, 1994.
- Kevserî, *el-İsfak, ala Ahkâmî't-Talak*, I.bsk., Mısır, ty.
- Kevserî, *İhkâku'l-Hak bi İbtâli'l-Bâli fî Mugisi'l-Halk*, I.bsk., Mısır, 1360.

- Kuraşî, Ebu'l-Feth Abdülkadir, *el-Cevahiru'l-Muziyye fî Tabakâti'l-Haneftiyye*, I-V, (thk, Abdülfettah Muhammed) II. bsk., 1993.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Baskı yeri y., ty.
- Leknevî, Abdülhay, *er-Ref'u ve't-Tekmil*, (thk, Ebu Gudde) III.bsk., Haleb, 1987.
- Mahmud, Abdülmecid, *Ebu Cafer Tahâvî ve Eseruhû fî'l-Hadis*,
- Memduh, Mahmud Said, *Tenbîhu'l-Müslim ilâ Teaddi'l-Elbânî ala Sahîhi Müslim*, I.bsk., Baskı yeri y., ty.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahya, *el-Envâru'l-Kâşife*, Beyrut, 1982.
- Muallimî, *et-Tenkîl limâ Verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, I-II., Kahire, ty.
- Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III., (thk, M.Fuad Abdülbaki), (ofset) İstanbul, 1981.
- Nesâî, Ebu Abdurahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, I-VIII., (ofset) İstanbul, 1981.
- Nevevî, Abdurrahman, *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. El-Haccac*,
- Razî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb- et-Tefsîru'l-Kebîr*, I-XVI., III.bsk., Beyrut, 1985.
- Rifat Fevzi, *Sahifetu Hemmam b. Münebbih*, I.bsk., Kahire, 1985.
- Robson, James, *Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyeti* (çev. Talat Koçyiğit) A.Ü.İ.F.D., IV/8, 1955.
- Saâlibî, Ebu Mansur, *Simâru'l-Kulûb*, Kahire, ty.
- Sâğânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Hasan, *el-Mevzûât*, Beyrut, 1985.
- Sahâvî, Şemseddin, *el-Makâsîdü'l-Hasene*, Beyrut, 1979.
- San'anî, Muhammed b. İsmail, *Sübülû's-Selâm Şerhu Bulûğî'l-Merâm*, I-II., (thk, Muhammed Abdülaziz el-Hûlî) IV.bsk., Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1960.
- Sanânî, *Tavzîhu'l-Efkâr li Ma'ni Tenkihi'l-Enzâr*, I-II., (thk, M.M. Abdülhamid) I.bsk., Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1366.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûl*, I-II, (thk, Ebu'l-Vefa el-Afgânî), (ofset), İstanbul, 1984.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, A.Ü.İ.F.Y. (XIII), İstanbul, 1956.
- Sezgin, *Hadis Musannefatının Menşei ve Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i*, Türkiyat Mecmuası, XII/115-134, İstanbul, 1955.
- Sıddîk, Abdülaziz b. Muhammed, *et-Tehânî fî't-Takîbat Ala Mevzûâtî's-Sağânî*, Daru'l-Ensâr, Kahire, ty.
- Suyûtî, Celaleddin, *el-Hâvî li'l-Fetâvî*, I-II., II. bsk., Beyrut, 1985.
- Suyûtî, *el-Leâlî el-Masnûa fî'l-Ahâdisi'l-Mevzûa*, I-II, Beyrut, 1983.
- Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II., (thk, A.Ö.Haşim) I.bsk., Beyrut, 1985.
- Sübkî, *Es-Seyfu's-Sakîl fî'r-Reddi Ala İbn Zefîl*, (thk. Kevserî) I.bsk., Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1937.
- Şakir, A. Muhammed, *el-Bâsiu'l-Hasîs Şerhu İhtisari Ulûmi'l-Hadis*, I.bsk., Beyrut, 1951.
- Şebir Ahmed Osmânî, *Fethu'l-Mülhim bi Şerh-i Sahîhi Müslim*, I-III., I.bsk., Karataş, 1989.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, I-VIII., Kahire, ty.

- Taberî, Ebu Cafer, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-X., (thk, M. Ebulfadl İbrahim) V.bsk., Daru'l-Maarif, Kahire, 1987.
- Taberî, *Zuyul-ü Tarihu't-Taberî*, (thk, Muhammed Ebulfazl İbrahim), Kahire, 1987.
- Tahânevî, Zafer Ahmed Osmânî, *İ'lâü's-Sünen*, I-XVIII., (thk, Muhammed Taki Osmânî) Karataş-Pakistan, ty.
- Tahânevî, *Mukaddimetu İ'lâi's-Sünen Kavaid fi Ulûmi'l-Hadîs*, I-III., (thk, Ebu Gudde) Karataş-Pakistan, ty.
- Tirmizî, Ebu İsa, *es-Sünen*, I-V., (ofset) İstanbul, 1981.
- Tuğ, Salih, *Zuheyru'bnu Harb ve Kitabu'l-İlm Adlı Eseri*, İ.Ü.E.F.Y., (2775), İstanbul, 1984.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, D.İ.B.Y., Ankara, 1994.
- Vâkîdî, Muhammed b. Amr, *Kitabu'l-Mağâzî*, I-III., (thk, Marsden Jones), Beyrut, 1966.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin, *Tezkiretu'l-Huffaz*, I-IV., VII.bsk., Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ty.
- Zehebî, *Siyeri A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII., (thk, Şuayb Arnavut vd.) VII.bsk., Beyrut, 1990.
- Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, I-IV., (thk, Ali Muhammed Bâcûrî) I.bsk., Mısır, 1963.
- Zemahşerî, Carullah, *el-Keşşaf*, I-V., Riyad, ty.